

Reading the Role of Afghan Gender Culture of the Typology of Indigenous Houses of Great Khorasan (Case Study: Herat City)

Samira Hosseiny Roudbary

Department of Architecture, Faculty of
Architecture and Urban Planning,
Central Tehran Branch, Islamic Azad
University, Tehran, Iran.

Hossein Soltanzadeh *

Department of Architecture, Faculty of
Architecture and Urban Planning,
Central Tehran Branch, Islamic Azad
University, Tehran, Iran.

Mehrdad Matin

Department of Architecture, Faculty of
Architecture and Urban Planning,
Central Tehran Branch, Islamic Azad
University, Tehran, Iran.

**Mohammad Mohammadzade
Dogahe**

Department of Architecture, Rudbar
Branch, Islamic Azad University,
Rudbar, Iran.

1. Introduction

The relationship between cultural norms and spatial organization has long been a central concern in architectural theory, particularly in the study of vernacular domestic environments. In recent decades, gendered perspectives have emerged as a critical analytical lens for understanding how social values, especially those concerning modesty, privacy, and gender roles, are embedded in the built form. This study focuses on the traditional houses of Herat, a historic city in western Afghanistan that forms an integral part of the cultural and historical continuum of Greater Khorasan. While these houses are often celebrated for their climatic responsiveness and aesthetic refinement, this research argues that their spatial logic is equally shaped by deeply rooted gendered cultural frameworks that govern social interaction, movement, and visibility within the domestic sphere.

* Corresponding Author: h.soltanzadeh72@gmail.com

How to Cite: Hosseiny Roudbary, S; Soltanzadeh, H; Matin. M; Mohammadzadeh Dogahe, M. (2026). Reading the role of Afghan gender culture from the Typology of indigenous houses of Greater Khorasan (Case study: Herat), *Semiannual Journal of Indigenous Knowledge Iran*,12(24), PP 81-127.

2. Research Question

The primary question guiding this inquiry is: What is the relationship between Afghan gender culture and the house typology of indigenous dwellings in Herat? More specifically, how do norms relate to gender segregation, modesty (*hijab*), and spatial privacy (*mahramiyyat*) manifest in the typological structure, spatial hierarchy, and functional zoning of traditional Herati houses?

3. Literature Review

Existing studies on Afghan vernacular architecture have predominantly emphasized formal documentation and material construction (e.g., Samimi & Ando, 2018; Kawish & Ando, 2019). Meanwhile, gender-focused architectural research in Iran such as Varmaghani and Soltanzadeh's (2015) analysis of Qajar-era houses in Rasht and Bushehr has demonstrated how livelihood patterns and gender roles shape spatial form, yet these insights remain underexplored in the Afghan context. International scholarship, including Desai's (2007) work on Bohra Islamic housing in Gujarat, offers valuable theoretical parallels regarding gendered spatial segregation, but direct application to Herat's unique socio-cultural fabric is limited. This study addresses these gaps by integrating typological analysis with a culturally grounded interpretation of gendered spatial practices, drawing on foundational theories from Rapoport (1969) on cultural determinism in architecture, Foucault (1977) on space as a site of power, and Weisman (1992) on feminist critiques of spatial design.

4. Methodology

This qualitative research employs a descriptive-analytical approach. Data were gathered through field documentation, archival architectural plans of historic houses, and peer-reviewed academic sources on the subject. Seven historically authenticated case studies including the Gholam Rasool and Abdul Hamid houses were selected based on structural integrity, representativeness of local typologies, and scholarly validation. Due to the sociocultural sensitivity surrounding women's spaces in contemporary Afghan society, primary ethnographic methods (e.g., interviews or direct observation) were excluded to uphold ethical and cultural respect. Instead, the analysis focused on typological features such as courtyard configuration, spatial hierarchy, access control, visual permeability, and the organization of private, semi-private, and public realms. Gendered spatial practices were operationalized through indicators including spatial segregation, restricted female mobility, controlled sightlines, and the functional allocation of rooms based on gender.

5. Findings

The analysis confirms that Herat's traditional houses consistently adhere to a single-courtyard (*tak-heyāt*) typology, characterized by inward-facing rooms, thick opaque

exterior walls, and minimal street-facing openings. This introverted layout is not merely a climatic response but a deliberate cultural strategy to manage visibility and social interaction. Crucially, the typology encodes gendered norms through systematic spatial segregation: female quarters are consistently located in the most secluded zones of the house, featuring limited external views, indirect circulation paths, and physical separation from guest reception areas. The courtyard serves as the central organizing element not only for thermal comfort but also as a protected domain for women and children. The rooftop (*takht-e bām*) functions as an extension of female sociability within domestic boundaries, while the *iwan* (a vaulted, semi-open hall facing the courtyard) acts as a transitional space that mediates interactions among family members across gender lines. Spatial hierarchy follows a clear tripartite division: (1) the public realm (alleys and streets); (2) the semi-private realm (entrance vestibule or *dar-gāh*); and (3) the private realm (courtyard and inner chambers), a structure deeply informed by local interpretations of modesty and social propriety.

6. Discussion

Collectively, these spatial arrangements reveal that the house typology of Herat operates as a cultural text, materializing social hierarchies and gendered power relations through spatial syntax. Rather than functioning as a neutral container, the traditional house actively reproduces and reinforces normative gender roles. This challenges universalist assumptions in architectural discourse and affirms that vernacular form is inherently political, shaped by centuries of socio-cultural negotiation.

7. Conclusion

This study contributes to architectural knowledge by offering a rigorous, typology-based framework for analyzing gendered space in culturally sensitive contexts. It underscores that the indigenous architecture of Herat is not merely a relic of the past but a repository of socio-spatial wisdom that reflects the complex interplay between culture, identity, and domestic life. Understanding this typological logic is essential for any future conservation, adaptive reuse, or culturally responsive design initiatives in the region.

Keywords: Gendered Culture, Herat, Vernacular House, House Typology, Spatial Configuration, Privacy Hierarchy, Gendered Spatial Practices, Greater Khorasan

دو فصلنامه علمی دانش‌های بومی ایران
دوره دوازدهم، شماره ۲۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، ص ۸۱-۱۲۷
qjik.atu.ac.ir
DOI: doi.org/10.22054/qjik.2025.86182.1459

خوانش نقش فرهنگ جنسیتی افغان از تایپولوژی خانه‌های بومی خراسان بزرگ (نمونه موردی: شهر هرات)^۱

- سمیرا حسینی رودباری گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
- حسین سلطانزاده* گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
- مهرداد متین گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
- محمد محمدزاده دوگانه گروه معماری، واحد رودبار، دانشگاه آزاد اسلامی، رودبار، ایران.

چکیده

در سال‌های اخیر، مسائل مرتبط با دیدگاه جنسیتی در جوامع گوناگون، به‌عنوان یکی از ابعاد فرهنگی مؤثر در شکل‌گیری فضاهای مسکونی مورد توجه قرار گرفته است. این مقاله با هدف تحلیل تأثیر متغیر فرهنگ جنسیتی بر ساختار پیکربندی فضایی خانه‌های بومی در خراسان بزرگ و کهن به‌ویژه شهر هرات انجام شده است. پژوهش حاضر از نوع کیفی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. داده‌های مورد نیاز از طریق مطالعات میدانی، ثبت مستند از پلان‌ها، و بررسی آن‌ها به لحاظ ساختار شکلی و دیدگاه‌های فضایی خانه‌های سنتی، و همچنین بررسی منابع کتابخانه‌ای و علمی معتبر جمع‌آوری شده‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که پیکربندی فضایی خانه‌های سنتی هرات، بازتابی ساختاریافته از نظام فرهنگی جنسیتی خراسان بزرگ است که در تعامل پیچیده‌ای با عوامل محیطی، اجتماعی، سیاسی و سنتی شکل گرفته است. به‌ویژه، تحلیل نمونه‌ها نشان می‌دهد که فضاهای اختصاصی زنانه با ویژگی‌هایی چون عزت نسبی، محدودیت دید خارجی و دسترسی کنترل شده در ساختار فیزیکی خانه‌ها به‌صورت سیستماتیک طراحی شده‌اند. ساختار فیزیکی و سازمان‌دهی فضایی خانه‌های بومی هرات گواهِ بر آن است که معماری بومی، به‌عنوان یک متن فرهنگی، ضمن تحقق نیازهای مادی، ارزش‌ها، هنجارها و سلسله‌مراتب اجتماعی به‌ویژه مبتنی بر دیدگاه جنسیت را در قالب فرم و فضا کُدگذاری می‌کند.

^۱- این مقاله مستخرج از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان «تبیین نقش فرهنگ و جنسیت در معماری خانه‌های بومی خراسان بزرگ» است که به راهنمایی نگارنده دوم و مشاوره نگارندگان سوم و چهارم در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی در حال انجام است.

* نویسنده مسئول: soltanzadeh72@gmail.com

واژه‌های کلیدی: فرهنگ جنسیتی، هرات، خانه بومی، تاپپولوژی خانه

مقدمه

منطقه شرقی خراسان بزرگ، از دیرباز به‌عنوان یکی از مراکز مهم تمدنی و فرهنگی جهان شناخته می‌شده است. شهر هرات، واقع در غرب افغانستان کنونی، به دلیل غنای فرهنگی و تنوع معماری‌اش که بازتابی از تاریخ طولانی و هویت تمدنی متمایز این شهر است همواره مورد توجه پژوهشگران و جغرافی‌دانان فرهنگی قرار گرفته است. الگوهای فضایی خانه‌های بومی هرات، بازتابی از ساختارهای اجتماعی و فرهنگی منطقه هستند که در آن، تقسیم‌بندی‌های مبتنی بر نقش‌های جنسیتی، تحت تأثیر خرده‌فرهنگ‌های محلی و شرایط جغرافیایی شکل یافته‌اند. این خانه‌ها به‌عنوان نمودی از هویت فرهنگی، ارزش‌ها و سنت‌های بومی، اهمیتی بنیادین در درک ارتباط میان فضا و جامعه دارند. خانه در گذار زمان دستخوش تغییرات فرهنگی بسیاری شده است.

از دیرباز هنجارهای مختلف اجتماعی و فرهنگی در جامعه سنتی در خراسان بزرگ فضای درونی خانه را متعلق به زنان دانسته و با توجه به روابط فرهنگی و نگاه جنسیتی جامعه، بخش‌هایی از خانه را هم به زنان اختصاص داده است. خانه بازتاب شیوه زندگی، بایدها و نبایدهای فرهنگی - جنسیتی^۱ در نگاه قوم یا قبیله‌ای خاص در زمانی مشخص است. نقش‌های جنسیتی بانوی افغان در هرات و کلیشه‌های جنسیتی از نظر فرهنگی و اجتماعی ساخته می‌شوند، مطالعات قبلی غیربومی نشان می‌دهد که جامعه افغانستان یک جامعه مردسالار^۲ و محافظه‌کار است که در آن مردان در فعالیت‌های اجتماعی بیشتر دیده می‌شوند و زنان عمدتاً مسئول وظایف خانه هستند (Samimi&Ando, 2018: 2223-2225).

1. Cultural and gender dimensions
2. patriarchal

از آنجایی که مقاله حاضر به دنبال چگونگی تأثیر مقوله فرهنگ جنسیتی و متغیرهای وابسته به آنها در شکل‌گیری سازمان فضایی خانه‌های بومی در معماری خانه‌های سنتی در هرات است، فرضیه عمومی مقاله در پی بررسی موردی ساختار شکلی و یا تایپولوژی خانه‌های بومی در ارتباط با دیدگاه جنسیتی افغان است. برای سنجش این فرضیه پس از بررسی مبانی نظری و تشریح مسئله، هفت مورد از خانه‌های بومی هرات را از منظر مورفولوژی و ساختار شکلی پیکره‌بندی خانه مورد تجزیه و تحلیل قرار داده شد و سپس به بررسی رابطه تایپولوژی خانه در قلمروهای مختلف در ارتباط با آداب مرتبط با دیدگاه جنسیتی همچون سلسله‌مراتب حریم و محرمیت و قلمروهای جنسیتی و تفکیک‌شده و بخش‌های مختص بانوان در خانه پرداخته شد.

پژوهشگر باید بتواند مجموعه‌ای از ابزارها را خوب به کار گیرد، و از ابزارهایی استفاده کند که با آن آشنایی لازم را ندارد تا به‌واسطه پژوهش با جنبه‌های دیگر آن آشنا شود و توانایی پاسخ دادن به تمامی پرسش‌های آزاردهنده را پیدا کند و همچنین باعث می‌شود «محقق در بدو امر به فعالیت درست پژوهشی هدایت‌شده و دسترسی‌های مرتبط را نیز پیدا کند» (گروت، ۱۳۹۴: ۲۰). در پژوهش حاضر نیز پیشینه مطالعاتی پژوهش‌های مرتبط انجام‌شده حاکی از آن است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. در این مقاله سعی شده تا به‌وسیله دسترسی به منابع مطالعاتی همچون کتب و مقاله‌های علمی- پژوهشی داخلی و خارجی مرتبط برای دسته‌بندی مباحث نظری و همچنین بهره‌گیری از مطالعات میدانی و شهودی و پرسشنامه‌ای انجام شد و به‌وسیله بررسی ارتباط دیدگاه جنسیتی^۱ و مرزهای پیدایش آن‌ها در ساختار پیکره‌بندی خانه‌های بومی در شهر هرات افغانستان به‌صورت مقایسه‌ای و تجزیه و تحلیل نتایج با متغیرهای کیفی به نتایج معتبر دست یافتیم. تمرکز اصلی تحلیل بر شناسایی الگوهای ساختاری، تفکیک فضاهای جنسیتی، و سلسله‌مراتب دسترسی و حریم خصوصی بوده است.

پیشینه پژوهش

مطالعاتی که رویکرد آن‌ها یا داده‌های ارائه‌شده توسط آن‌ها می‌توانست به پیشبرد این پژوهش کمک نماید را می‌توان به چند دسته تقسیم نمود: (۱) کتاب‌های مرتبط با خراسان بزرگ و معماری آن: کتاب بناهای تاریخی خراسان، علی‌اصغر مقری، این کتاب نگاهی عمیق به سرزمین گسترده خراسان و معماری‌اش با تمام گره‌های فرهنگی‌اش دارد، خراسان بزرگ به خاطر پهناوری و دیرپایی و اصالت تاریخی خود، فرهنگ‌های متنوع و اندیشه‌ها و مذاهب و هنرهای گوناگون را در خود پرورانده است. (۲) کتاب‌های مرتبط با فرهنگ و جنسیت در دیدگاه سنتی، همچون کتاب معماری سنتی؛ فرم خانه جامعه اسلامی بوهراس در گجرات نوشته مدهوی دسائی^۱ معماری سنتی؛ شکل خانه‌های جامعه اسلامی بوهراس در گجرات (۲۰۰۷)، مطالعات معماری در هند، مانند سایر نقاط جهان، تا همین اواخر بر روی بناهای تاریخی متمرکز بوده است.

توسعه تاریخ و نظریه معماری هند به شدت به بناهای کلاسیک شبه‌قاره وابسته بوده است. مطالعه صحیح و مستندسازی روایات بومی دغدغه اصلی محققان نبوده است، معماری بومی بیش از آنکه تاریخ فرم و سبک یا زیبایی‌شناسی باشد، محصول عوامل فرهنگی و محیطی و بیانی از شیوه زندگی مردمی است که برای آنها ساخته شده است. کتاب جنسیت و طراحی و برنامه‌ریزی چشم‌انداز شهر هند نوشته مدهوی دسائی جنسیت و شهر هند: بازتعریف طراحی و برنامه‌ریزی (۲۰۲۲)، این کتاب دیدگاهی چند رشته‌ای را توسط محققان، پزشکان و متخصصان ارائه می‌دهد. آن‌ها تحقیقات مبتنی بر تجربی و مطالعات موردی را گرد هم می‌آورند که تجربیات زندگی زنان را در زمینه طراحی و برنامه‌ریزی شهری بررسی می‌کند. این جلد با پرداختن به حساسیت جنسیتی در طراحی فضاهای عمومی، تحرک شهری، اسکان مجدد و مسکن ارزان‌قیمت، پیشنهادها و راهکارهای زیادی ارائه می‌کند و در نهایت به این موضوع پرداخته است که چگونه زنان می‌توانند فضای قانونی خود را در ساخت اجتماعی شهر مدعی شوند.

۳) مقالات موسسه اطلاعات علمی مرتبط با موضوع فرهنگ جنسیتی در خانه‌های سنتی: فرهنگ، جنسیت و چیدمان فضایی در خانه‌های سنتی، دارا ویس‌دیانتی (۲۰۲۱) مقاله "دارا ویس دیانتی" فرهنگ، جنسیت و آرایش فضایی در خانه‌های سنتی "۲۰۲۱" خلاصه مقاله بدین شرح است: فرهنگ همیشه با تمام جنبه‌های زندگی روزمره مرتبط است. فرهنگ می‌تواند ذهنی باشد یا عینی، در نتیجه به رفتار انسان با محیط خود پاسخ دهد. این مقاله با توجه به سیستم الگوهای خانواده و استفاده از آداب و رسوم محلی معنی فرهنگ، جنسیت و مسکن را توضیح داده است. رابطه بین این سه و چگونگی تأثیر آنها بر چیدمان فضایی خانه‌های سنتی مورد بررسی قرار گرفته است.

۴) مقالات موسسه اطلاعات علمی مرتبط با خانه‌های بومی هرات: خانه‌های سنتی روستای لفتان در استان فراه، افغانستان، عزت‌الله خالقیار و تتسویا آندو (۲۰۲۳) مقاله "عزت‌الله خالقی‌یار و تتسویا آندو" خانه‌های سنتی روستای لفتان در ولایت فراه (افغانستان) "۲۰۲۳" این پژوهش به بررسی ویژگی‌های معماری خانه‌ها و ترکیب سکونتگاه‌های روستای لفتان واقع در ولایت فراه در غرب افغانستان می‌پردازد و با بررسی میدانی جامع به‌عنوان مطالعه موردی، سه خانه قدیمی روستا در نزدیکی هرات نشان می‌دهد که ترکیب سکونتگاه در روستای لفتان ارتباط تنگاتنگی با اقلیم، گروه‌های اجتماعی در داخل روستا دارد. ۵) مقالات علمی - پژوهشی داخلی مرتبط با خانه و دیدگاه جنسیتی: حسنا ورمقانی و حسین سلطان زاده (۱۳۹۴)، نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در شکل‌گیری خانه که به بررسی درجه اهمیت، ابعاد و مؤلفه‌های جنسیت در شکل‌دهی به مسکن سنتی با گزینش شش نمونه موردی از خانه‌های قاجاری در بافت قدیم رشت و بوشهر، تأثیر شیوه‌های معیشتی و جنسیت بر ساختار شکلی و فضایی خانه‌ها می‌پردازد.

این مقاله برای نخستین بار، خانه‌های بومی هرات به‌عنوان بخشی از خراسان بزرگ با تاریخ تمدنی غنی و موقعیت فرهنگی - استراتژیک در تقاطع تمدن‌های آسیای مرکزی، ایرانی و هندی را در چارچوب تحلیل تاپولوژیک و فرهنگی مورد مطالعه قرار می‌دهد. برخلاف مطالعاتی که صرفاً به مستندسازی فرم‌های معماری (مانند پژوهش خالقی‌یار و

آندو، ۲۰۲۳) یا تحلیل کلی نقش جنسیت در مسکن (مانند ورمقانی و سلطانزاده، ۱۳۹۴) پرداخته‌اند، این پژوهش با تلفیق رویکرد تایپولوژیک و خوانش فرهنگی-اجتماعی، به دنبال شناسایی دقیق برای خوانش صحیح الگوهای فضایی ناشی از تقسیم‌بندی‌های جنسیتی در خانه‌های بومی هرات است و برخلاف بسیاری از پژوهش‌های مرتبط با دیدگاه جنسیتی در معماری که با هدف «بازیابی هویت»^۱ یا «پاسخ به چالش‌های معاصر» طراحی شده‌اند، این مقاله صرفاً به درک و مشخص نمودن دقیق مرزهای ساختارهای تاریخی- فرهنگی ذاتی کنشگر با خانه‌های بومی هرات می‌پردازد و هدف آن، بازسازی دانش بومی برای خوانش صحیح‌تر در ارتباط با مفاهیم کیفی می‌باشد.

روش پژوهش

در چارچوب مطالعات معماری بومی، خانه‌های سنتی نه تنها به مثابه ساختارهای فیزیکی، بلکه به عنوان بازتابی از نظام‌های فرهنگی، اجتماعی و جنسیتی جوامع سازنده آن‌ها مطرح می‌شوند. در این مقاله، با توجه به ماهیت کیفی و تفسیری مسئله، متغیرها به صورت مفهومی و در دو سطح مستقل و وابسته تعریف شده‌اند. متغیر مستقل، ساختار کالبدی خانه‌های سنتی در شهر هرات (به مثابه نماینده‌ای از خانه‌های سنتی خراسان بزرگ) است که شامل مؤلفه‌هایی چون: سلسله‌مراتب فضایی، الگوهای دسترسی و جریان حرکتی، سیستم‌های تقسیم‌بندی فضایی (مانند حرم/بیرون)، کنترل دید (بصری)، حریم حرکتی، و نحوه ارتباط فضاهای خصوصی، نیمه خصوصی و عمومی می‌شود. این مؤلفه‌ها بر اساس چارچوب‌های نظری معماری رفتاری و نظریه‌های فضایی مبتنی بر کارکرد فرهنگی فضا استخراج شده‌اند (Rapoport, 1969: 88-91).

متغیر وابسته، الگوهای جنسیتی بازتولید شده در فضای خانه است که به صورت عملیاتی شده در شاخص‌هایی مانند: دسترسی نابرابر به فضاهای مشترک، محدودیت‌های

حرکتی و بصری زنان، تخصیص فضاهای داخلی بر اساس جنسیت، و حضور یا غیاب زنان در فضاهای پذیرایی یا فضاهای ارتباطی با بیرون، مورد تحلیل قرار می‌گیرد. این شاخص‌ها با استناد به دیدگاه جنسیتی در مطالعات فضایی و نظریه‌های قدرت و فضا (Weisman, 1992: 45-48) تبیین شده‌اند. روش تحقیق به کاررفته برای بررسی رابطه بین این دو متغیر، روش تحلیل-توصیفی است که در آن، با تحلیل سیستماتیک ساختارهای فیزیکی خانه‌ها و هم‌زمان بازخوانی آن‌ها در چارچوب نظری جنسیت، به استنتاج الگوهای معناداری دست یافته می‌شود که نشان‌دهنده چگونگی بازتولید نابرابری‌های جنسیتی از طریق طراحی کالبدی است. این روش، با تأکید بر شفافیت در فرآیند تحلیل و امکان ردیابی منطق استنتاجی، (Groat & Wang, 2013: 156-162; Madanipour, 2003: 94-97).

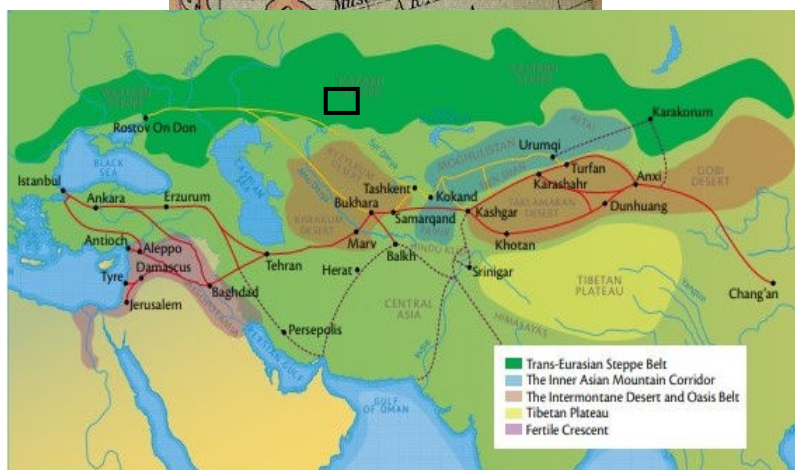
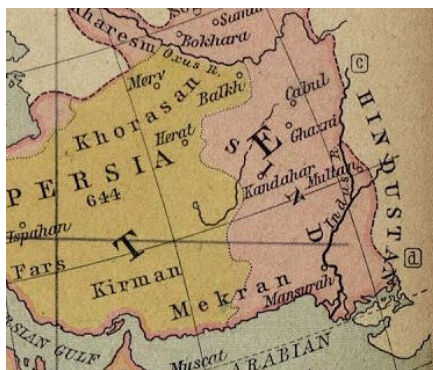
از اعتبار روش‌شناختی لازم در مقاله با مذکور برخوردار است. اولین و مهم‌ترین محدودیت، دسترسی محدود به خانه‌های بومی شهر هرات است. این امر منجر به کاهش تنوع نمونه‌ها و تمرکز بر تعداد محدودی از خانه‌هایی شد که امکان دسترسی به آن‌ها فراهم بود و نیز اعتبار سنجی علمی شده بودند، مانند خانه‌های غلام‌رسول و عبدالحمید؛ (Samimi et al, 2023: 117-121). در نتیجه، نمونه‌گیری به صورت غیر تصادفی و هدفمند صورت گرفت. دوم، حساسیت ذاتی موضوع جنسیت در جامعه افغانستان به‌ویژه در خصوص نقش زنان و فضاهای زنانه موجب شد که حتی در مراحل اولیه طراحی پژوهش، روش مصاحبه به‌طور کامل حذف شود.

هرچند که این تصمیم با هدف احترام به هنجارهای فرهنگی و جلوگیری از ایجاد ناراحتی اتخاذ شد. سوم، وابستگی تحلیل به منابع ثانویه و مستندات موجود مانند پلان‌های انتشاریافته یا عکس‌های آرشیوی به‌ویژه در مورد خانه‌هایی که کالبد آنها آسیب‌دیده است، ممکن است با خطاهای تفسیری یا ناقص بودن اطلاعات همراه باشد. هرچند تلاش شد تا از معتبرترین منابع مانند مطالعات در مقالات معتبر علمی و بین‌المللی مانند (Bechhoefer, 2016)؛ (Kawish & Ando, 2019) استفاده شود، آن، بازسازی دانش بومی برای خوانش صحیح‌تر در ارتباط با مفاهیم کیفی می‌باشد.

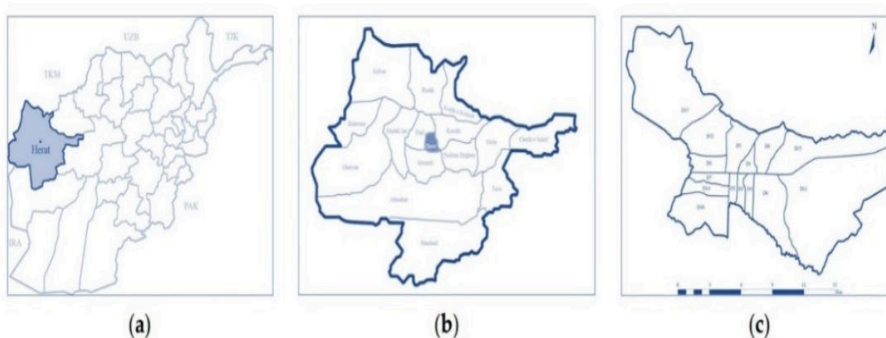
۱- سوابق تاریخی: هرات، فرهنگ و خانه

هرات، سومین شهر بزرگ افغانستان است که در مسیر مهم همچون جاده ابریشم قرار داشته است. این جاده به دلیل موقعیت استراتژیک خود، رویدادهای مهمی را برای شهرهایی که در این جاده قرار داشتند، رقم زده است. همچنین در روزگاران قدیم پایتخت سلسله تیموریان بوده است (Jodido, 2011: 21) که به دلیل میراث فرهنگی و فرهنگ خود شناخته شده است. موقعیت جغرافیایی هرات در مشرق سلسله جبال البرز، خراسان را ایجاد می کند که «چندان مرتفع نیست و عبور از آن سهل است و دارای دره های حاصلخیز که در آن گندم، جو، برنج، پنبه، مو، خشخاش می روید» (معین، ۱۳۷۲: ۲۵) است. این انبار غله دومین مدخل کشور است که مانند آذربایجان، امواج مهاجمان به مانند چهار سوز شمال و غرب و شرق به سوی آن سرازیر می شوند. شهر هرات در دوران پیش از اسلام و در زمان حکومت امپراتوری هخامنشی شهر مهم و شناخته شده ای بوده است. همان گونه که در منابع یونانی آمده است شهر اقوام آریا بوده و گمان می رود ۳۳۰ قبل از میلاد مسیح، توسط اسکندر مقدونی تصرف شده باشد (Samimi et al, 2019: 145). پس می توان گفت تاریخ هرات به ۳۳۰ سال قبل از میلاد مسیح یعنی زمانی که اسکندر مقدونی دستور به ساختن یک ارگ عظیم داد برمی گردد (Samizay, 1974: 248-249).

از دوران باستان تا به امروز، هرات شاهد اکتشاف بسیاری با انواع و روش های معماری بوده است. علاوه بر این، شهر هرات دارای الگویی مشابه شهرهایی همچون خراسان است. چراکه دوره های حکومتی بسیار خاک ایران و جزئی از خراسان بوده، همچنین یکی از معدود شهرهای تاریخی باقیمانده جهان در دوران اسلامی محسوب می شود (Najimi, 1988). شهر تاریخی هرات بهترین نمونه باقی مانده از فرم سنتی شهری است و تا قرن بیستم به عنوان یک شهر معمولی اسلامی به کار خود ادامه داده است (Tirard, 1998: 127).

شکل ۱- تصویر اول از بالا پهنه‌بندی جغرافیایی خراسان بزرگ و کهن (Shepherd, 1911).
تصویر پایین مسیر راه ابریشم و موقعیت شهر هرات (Paskaleva & Turner, 2025: 37)

شکل ۲- ب. (a): نقشه هرات (b): نقشه موقعیت شهر هرات (c): نقشه مناطق شهر هرات
(Alavi & Tanaka, 2023: 549)

بارزترین ویژگی معماری هرات هویت اسلامی آن است که در دوران حکومت اسلامی شکوفا شد (Keshawarz et al, 2009). یکی از مهم‌ترین دوره‌ها در تاریخ هرات مربوط به زمان تیموریان بود که با معماری اسلامی، سیمای طراحی و معماری شهر نیز به اوج خودش رسید (samimi et al, 2018). و شهر به مرکز دانش و فرهنگ اسلامی تبدیل شد. همان‌گونه که می‌دانیم معماری در بستر بومی، حاصل تطابق فرهنگ با اقلیم است، که منجر به شکل‌گیری فرمی از معماری می‌شود که ریشه در ویژگی‌های انسانی فضا و همچنین شرایط محیطی آن دارد (Moore et al, 1974: 93). معماری بومی، بازتاب برخی روابط مذهبی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی با محیط طبیعی و مصنوعی انسان‌ها می‌باشد، که در آن نمادهای فرهنگی جامعه انعکاس می‌یابد، بنابراین دوام و ماندگاری خود را به دلیل داشتن این روابط مستحکم حفظ می‌نماید (دادخواه، ۱۳۸۴: ۳۰).

عکس ۱- فضای داخلی قالب خانه‌های سنتی هرات (Alavi&Tanaka,2023: 556)

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، هرات از شهرهای خراسان بزرگ بوده است و معماری خراسان بزرگ به لحاظ ماهیت کارکردی و پاسخگویی به نیازهای انسانی فعالیت‌های مردمی، عناصر تولیدی و محیط‌زیست، مجموعه‌ای همگن و متشکل با هویت کالبدی خاص را تشکیل می‌دهد که تجلی‌گاه ارتباطات و کارکردها و نقش چند

عملکردی فضاها است (حصاری، ۱۳۷۶: ۱۳۴). معماری خانه‌های بومی بیش از آنکه تاریخ فرم و سبک یا زیبایی‌شناسی باشد، محصول عوامل فرهنگی و محیطی و بیانی از شیوه زندگی مردم آن منطقه است، که برای آنها ساخته شده است (Desai, 2007: 17-28). و می‌بایست در طراحی خانه تنها به پدیدآوری کیفیات جوی محیط اکتفا نکرده و خلق و خوی آن و فعالیت‌هایی که درونش جریان می‌یابند را نیز آشکار سازیم (Norberg-Schulz, 1980: 144).

ارزش‌ها و باورهای یک فرهنگ در پیروان آن فرهنگ و در تمام نمودهای زندگی آن تجلی و تجسم می‌یابد (عینی‌فر و همکاران، ۱۳۹۵). راپاپورت^۱ در منظری کلی، ۹ بعد مختلف را برای خانه بیان می‌نماید که شامل: ارتباط با دیگران، شبکه‌های اجتماعی، تبیین هویت شخصی، مکانی برای خلوت و پناهگاه، مکانی برای پایداری و تداوم، مکان خصوصی شده، محل دقیق رفتارهای روزمره و پایه فعالیت، خانه زمان کودکی، مکان رشد و نمود، پناهگاه و ساختمان کالبدی می‌باشد (خاکپور و همکاران، ۱۳۹۴).

۱-۱- نظام‌های اجتماعی هرات

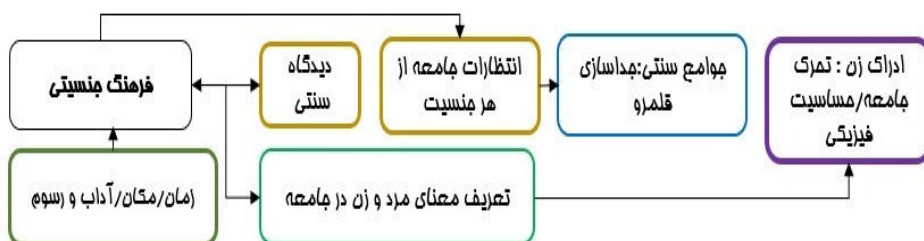
هرات دارای تاریخ طولانی و غنی از معماری و فرهنگ است که توسط اقوام افغان همچون تاجیک و پشتون و هزاره و ترکمان که البته بخش اعظم آن قوم تاجیک و پشتون هستند، تشکیل شده و در بسیاری از دوره‌های تاریخی و امپراتوری متأثر از آن حکومت دارای تحولات در بافت فیزیکی و شکلی خانه شده است (Samimi et al, 2019: 148). اقوام و قبائل پشتون پس از ظهور اسلام «بر هفت بند اصلی تقسیم شدند: ۱- سربنی ۲- غرغشتی ۳- بیطی ۴- مطی ۵- سروانی ۶- گرطانی ۷- استرانی که هر کدام نزد عوام و خواص معلوم بودند» (کاتب هزاره، ۱۳۷۲: ۱۵۵). و دیگر فرقه در ترکمنستان افغانی، تاجیک و افغان و هزاره و عرب مخلوط بودند که «در مزار و بلخ و قندهار تا لقان به زراعت و رمه‌داری می‌پرداختند و جمله ترکمنان به ویلامیشی شاغل و بادیه‌نشین بودند و

همواره اختلافات قومی - قبیله‌ای داشتند» (کاتب هزاره، ۱۳۷۲: ۱۵۴).

این نظامنامه رفتاری، شیوه موروثی زندگی پشتون‌ها در میان جمعیت‌های روستایی پشتون در دو سوی خراسان را نشان می‌دهد؛ برخی محققان مردمان افغان را پشتون غربی می‌دانند که در حدود قندهار و هرات سکونت دارند و از کلمه افغان فقط برای مردم مقیم این خطه استفاده می‌کنند (فرهنگ، ۱۳۷۱: ۲۳).

۲- فرهنگ جنسیتی

مسئله جنسیت در ارتباط تنگاتنگ با فرهنگ تعریف می‌شود، که قابل تطبیق با عوامل مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی است، که با تغییر جامعه به لحاظ زمانی و مکانی و نیز تغییر خرده‌فرهنگ‌ها و آداب و رسوم، تغییر می‌کند. تفاوت در نقش‌های جنسیتی بر اساس عوامل مختلف از قبیل وضع اقتصادی، محیط‌زیست، راهبردهای سازگاری و درجه پیچیدگی جوامع تعریف می‌شود (ورمقانی و سلطانزاده، ۱۳۹۷: ۱۲۴). ساختار جنسیت به عوامل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، تاریخی مربوط می‌شود که معنای "مرد" و "زن"، نقش اجتماعی و چگونگی ارتباط اجتماعی آنها را با یکدیگر در جامعه را تعریف می‌کند. جنسیت در واقع به معنای انتظاراتی است که جامعه به لحاظ فرهنگی و آداب رفتاری از زنان و مردان دارد که چگونه رفتار کنند، چگونه بیندیشند و یا چگونه احساس کنند. مروری بر تاریخ نشان می‌دهد، که زنان به فضاهای خاص خویش دسترسی داشته و در فضاهای عمومی حضوری به شدت کنترل شده داشتند (Zalloom, 2019: 39-45). در نهایت پژوهشگران در دیدگاه جنسیتی، تحقیقات مبتنی بر تجربه و مطالعات موردی را گرد هم می‌آورند که تجربیات زندگی زنان را در زمینه طراحی و برنامه‌ریزی شهری بررسی می‌کند؛ و با پرداختن به حساسیت جنسیتی در طراحی فضاهای عمومی، تحرک شهری، اسکان مجدد پیشنهادهای زیادی ارائه می‌کنند و در نهایت به این موضوع می‌پردازد که چگونه زنان می‌توانند فضای قانونی خود را در ساخت اجتماعی شهر مدعی شوند (Desai, 2022: 197-212).

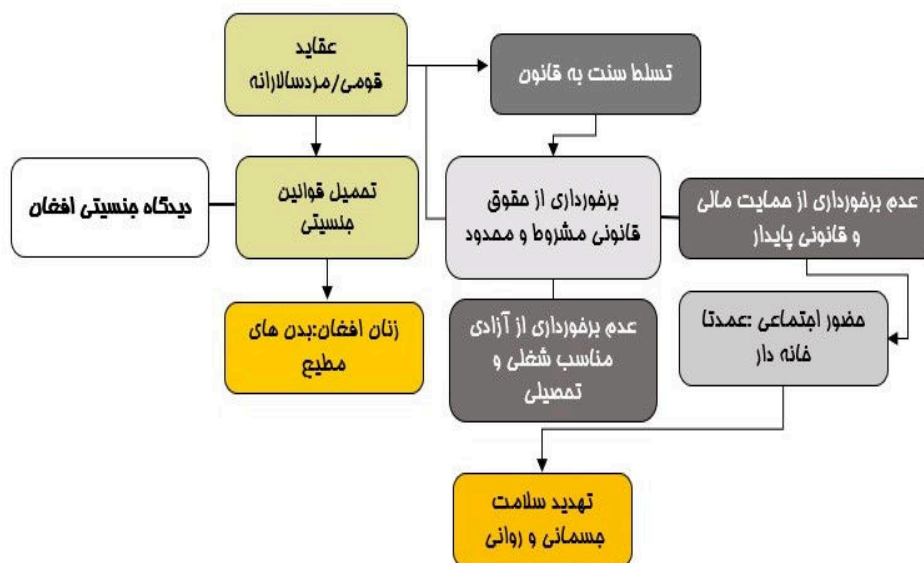
شکل ۳- مؤلفه‌های کنشگر با فرهنگ جنسیتی (مأخذ نگارندگان)

۲-۱- دیدگاه جنسیتی در افغانستان

هر زن افغان برای درک موقعیت خود در زندگی با چارچوب فرهنگ و نظام ارزشی منطقه سکونت که در آن قرار دارد، آن را بررسی می‌کند و در ارتباط با اهداف، انتظارات، استانداردها و دغدغه‌هایش به لحاظ روانی حالات سلامت جسمانی، روابط اجتماعی، سطوح استقلال، باورهای شخصی و روابط آن‌ها با آسیب‌های برجسته‌ای محیط خود را پوشش می‌دهد (Ahmed-Ghosh, 2003: 9). زمینه‌های فرهنگی و سیستم‌های مختلف ظلم و ستم در دوره‌های تاریخی و در بستر زمان و از دیرباز، زنان افغانستان را به «بدن‌های مطیع» تبدیل کرده است (Das&Rai, 2022) به همین ترتیب، در افغانستان و در هرات، هنجارها و روال‌های تجویز شده برای زنان، زندگی آنها را بر اساس دستورات پدرسالارانه مسلط تعیین می‌کند. این فرآیند گذار شامل «جایگزینی قانون با هنجار به‌عنوان ابزار اصلی کنترل اجتماعی» است (Schwartz, 2024: 602).

از این طریق با ایجاد هنجارها و استانداردهای خاص، «قدرت با نظارت مداوم برای تولید پدیده‌هایی که هدف قرار می‌دهد عمل می‌کند» (Schwartz, 2024: 603). که پیرو آن و در نتیجه، انتخاب‌ها و تصمیمات زنان افغان عمیقاً تحت تأثیر قدرت‌هایی به نام قدرت «مردسالارانه» (Schwartz, 2024: 605) است؛ که رویه‌ها و هنجارهایی را برای اعمال کنترل اجتماعی بر آنها ایجاد کرده است. ادراکات در یک بافت فرهنگی و اجتماعی خاص برای زن در آن، به‌وسیله ویژگی‌های نمادین در پیکره‌بندی طراحی خانه‌هایشان، در

ارتباط با روابط نابرابر ناشی از دیدگاه جنسیتی، بین جنسیت زن و مرد و مرزهای آن‌ها را به‌خوبی مشخص است و مشخص نمودن این تقسیمات و مرزها در طراحی، بخشی از ایده تضمین کیفیت زندگی زنان در آن جامعه را تعیین می‌کند (Elizabeth et al, 2024).

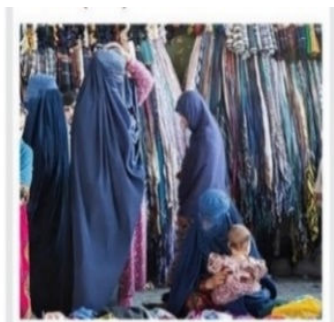

شکل ۴- مؤلفه‌های مرتبط با دیدگاه جنسیتی افغان (مأخذ نگارندگان)

۲-۲- حقوق زنان در هرات/حضور اجتماعی (نقش معیشتی)

قبایل مختلف افغان از دیرباز با تحمیل قوانین جنسیتی، زندگی زنان از جمله کار، تحصیل و رفت‌وآمد را تنظیم می‌کند تا تسلیم زنان را به جامعه مردسالارانه افغانستان تقویت کنند. زنان افغان با وجود مواجهه با نظارت و مقررات فراگیر، آداب و قوانین رفتاری، آرزو دارند زندگی‌ای داشته باشند که نه تنها بتوانند آزادی و حقوق خود را اعمال کنند، بلکه از طریق تحصیل و اشتغال نقش فعالی در بهبود رفاه مالی خانواده و جامعه خود ایفا کنند (Ahmed-Ghosh, 2003: 11). تلاش برای تأمین مالی مشاغل کوچک و حمایت از گزینه‌های تأمین مالی محلی برای زنان درگیر در بخش سنتی، فضای حمایتی را برای زنان فراهم می‌کند تا به کاری که باید انجام دهند ادامه دهند (Elizabeth et al, 2024).

نقش‌های جنسیتی اغلب بر تقسیم‌بندی فضای خانه تأثیر می‌گذارد، تقسیمات فضایی خانه در خانوارهای سنتی با فعالیت زنان که عمدتاً وقت خود را در داخل خانه می‌گذرانند و مردانی که در فعالیت‌های خارج از منزل شرکت می‌کنند، منطبق است. توسعه کارهای مراقبتی بدون دستمزد، شامل وظایف خانگی و مراقبت از کودکان و سایر اعضای خانواده علاوه بر این، در بافت داخلی افغانستان، زنان معمولاً در سنین پایین برای ازدواج داده می‌شوند، زود باردار می‌شوند و به‌طور مکرر، خشونت را تجربه کنید. چنین عواملی باعث بیماری و مرگ زنان می‌شود (Ahmed-Ghosh, 2003: 10-11).

۲۰۲۱

۹۷۷

b) Biology class, Kabul University (1980s).

۱۹۶۰

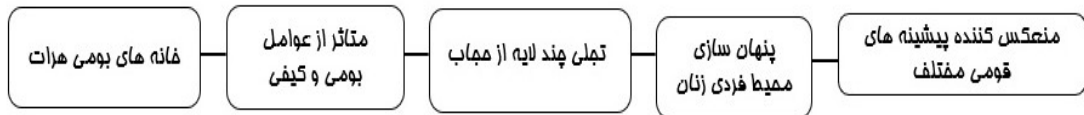
عکس ۲- نقش اجتماعی زن افغان در بستر زمان (Samimi et al, 2023: 114)

در این فضای مردسالارانه حاکم، محدود کردن دسترسی زنان به اصلاحات قانونی، لایه‌ای مضاعف از سرکوب را نشان می‌دهد که هدف آن تسلیم بیشتر زنان است (Nowrouzi, 2023). با بررسی قوانین رژیم سیاسی درباره زنان در افغانستان مشخص شد رژیم بالفعل طالبان از طریق سازوکارهای قدرت، از جمله تنظیم آموزش، کار و رفت‌وآمد زنان، به دنبال زنان «مطیع» (Elizabeth et al, 2024) تحت حاکمیت خود است.

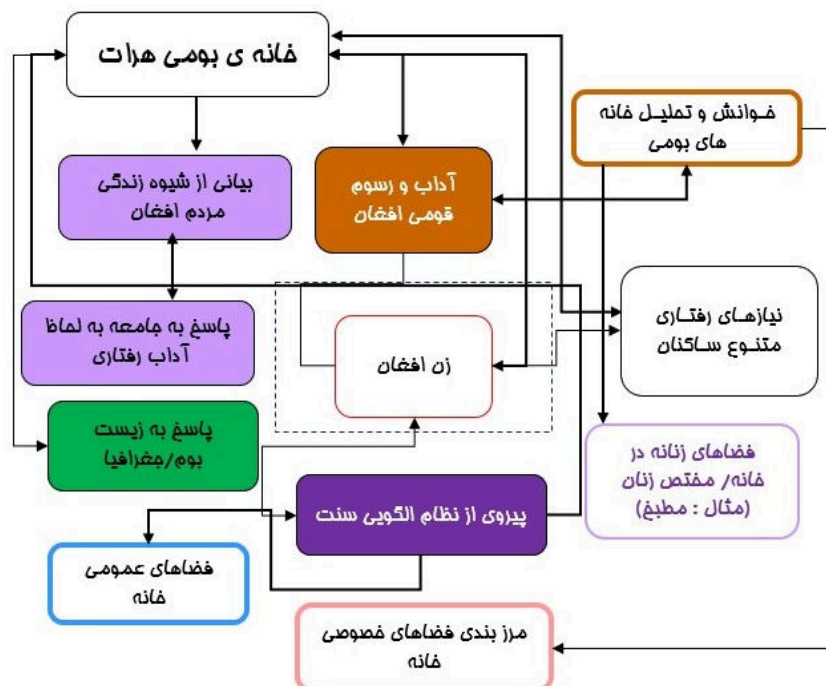
۳- خانه‌های بومی هرات

در جهان تاریخی و خانه‌های سنتی و بومی در افغان‌ها نابرابری جنسیتی و نشانه‌های آن در معماری و شهرسازی چه در فضاهای خصوصی و چه جمعی و عمومی وجود دارد. بر اساس بررسی متون، می‌توان نتیجه گرفت که خانه‌های قدیمی در شهر هرات دارای یک هویت معماری متمایز بودند، و تمامی ویژگی‌های شناسایی شده در رابطه با سلسله‌مراتب حریمیت در خانه را که به حفظ هویت خانه‌های هرات کمک می‌کردند را دارا هستند (Samimi et al, 2017). در بافت شهر قدیم هرات، خانه‌ها فرم معماری متمایزی را به نمایش می‌گذاشتند (فرم)، به طوری که هر اتاق بر اساس اقلیم و نیازهای کاربردی، هدف مشخصی را دنبال می‌کرد (کارکرد)؛ چیدمان و ارتباط داخلی و خارجی اتاق‌ها به دقت برنامه‌ریزی و اجرا می‌شد (فرم و کارکرد) و استفاده گسترده از مصالح بومی در ساخت این خانه‌های قدیمی، سازگاری آنها را با اقلیم و محیط‌زیست هرات را تضمین می‌کرد (بافت و محیط‌زیست)، به ویژه، بادگیرها، به عنوان تکنیک‌های تهویه طبیعی (پایداری)، برای خنک کردن مورد استفاده قرار می‌گرفتند.

علاوه بر این، استفاده از تخت‌بام، ایوان و حیاط نقش مهمی در تسهیل دوره‌های خانوادگی، به ویژه در بعدازظهر، ایفا می‌کند (فرهنگ). حیاط به عنوان یک فضای خصوصی و محصور برای گردهمایی اعضای خانواده در داخل خانه عمل می‌کند. این فضا در طول ماه‌های تابستان، آب‌وهوای دلپذیری را فراهم می‌کند و یک محیط امن برای بازی کودکان است (Kawish & Ando, 2019: 2745).

شکل ۵- زن افغان و خانه‌های بومی هرات: تجلی آداب قومی افغان (Samizay, 1980: 247-251)

شکل ۶- مؤلفه‌های کیفی در ارتباط با خانه‌های بومی /هرات (مأخذ نگارندگان)

۳-۱- تایپولوژی خانه‌های بومی

هدف از تایپولوژی یافتن الگوهای شکلی در ساختمان و در فضاهای مسکونی است، که فرهنگ‌ها و دانش بومی محلی را پس از تجزیه و تحلیل مورد استفاده شکل شناسی یا همان تایپولوژی قرار دهد. در شکل شناسی ویژگی‌های فیزیکی خانه‌ها و ماهیت طرح‌ها،

خوانش نقش فرهنگ جنسیتی افغان از تایپولوژی...، حسینی رودباری و همکاران | ۱۰۱

با استفاده از انواع دسته‌بندی برای درک معماری بومی، به وسیله جنبه‌هایی مانند فرهنگ، جنبه‌های اجتماعی و جغرافیا مورد ارزیابی قرار می‌گیرند (Argan, 1965: 242-246).

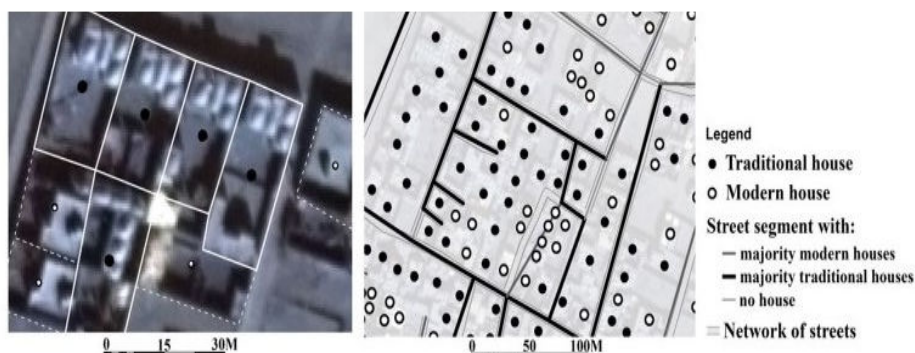
طبقه‌بندی تایپولوژی ساختمان‌ها یعنی سازمان‌دهی معماری به انواع مختلف بر اساس عملکردها، فرم‌ها و ویژگی‌های ساختاری آنها، به منظور درک چگونگی تکامل ساختمان‌ها به شرح ذیل تقسیم می‌شود (۱) رابطه فرم-عملکرد: تأکید بر چگونگی طراحی فرم‌های معماری برای خدمت به عملکردهای خاص، و چگونگی شکل‌دهی این روابط به مقوله‌های تیپ‌شناختی شکلی یا همان تایپولوژی، (۲) بافت فرهنگی و تاریخی: تشخیص این‌که انواع معماری تحت تأثیر کدام یک از عوامل اجتماعی، فرهنگی و تاریخی قرار دارند، که به آنها معنایی فراتر از صرفاً کاربردی بودن می‌بخشد. (۳) تکامل و تنوع: نگاه به انواع خانه به‌عنوان عناصری پویا، با قابلیت انطباق در طول زمان ضمن حفظ ویژگی‌های قابل تشخیص "تایپولوژی" معماری به‌عنوان نماد فرهنگی، درک این‌که تیپ‌های ساختمانی از لحاظ شکلی منعکس‌کننده ارزش‌های اجتماعی، هویت و اولویت‌های فرهنگی دوران خود هستند (Argan, 1965). بسیار در رابطه با بررسی متغیرهای کیفی کمک‌کننده می‌باشد.

معماری بومی یعنی مجموعه واحدهای معماری-شهودی که در سرزمینی معین گرد هم آمده‌اند و با هماهنگی در شکل، حجم، رنگ، آهنگ سطوح پر و خالی و مصالح در ارتباط با نظام ساختمانی در آنها پدیدار و قابل رؤیت است (آلپاگونولو و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۷). شناسایی مرز خرده‌فرهنگ‌ها در زبان الگو تأثیر بسزایی در شناسایی لایه‌های عمیق در معماری سنتی دارد. سیستم زبان الگو محدود است و در ارتباط با عامل فرهنگ، سنت، تاریخ، در معنا و کالبد در ارتباط با پیمون یا تناسبات طلایی منعطف است. تمام این الگوها می‌توانند با توجه به شرایط آب و هوایی و در ارتباط با فرهنگ و جغرافیای مشخص، تعیین شوند (الکساندر، ۱۳۸۷: ۱۷۲).

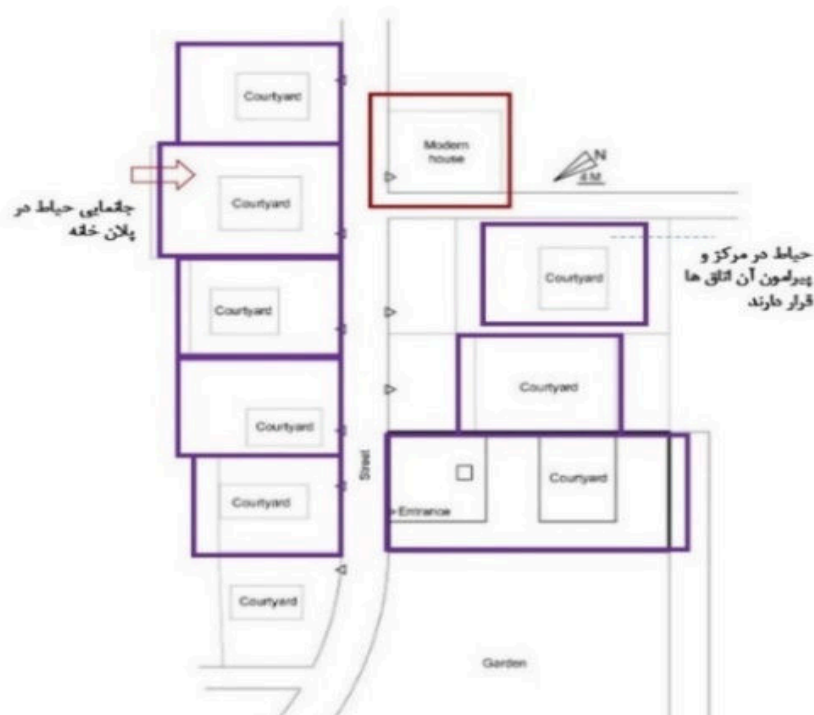
۳-۲- تایپولوژی خانه‌های بومی هرات

خانه‌های سنتی هرات معمولاً درون‌گرا هستند، به طوری که پنجره‌ها رو به حیاط باز می‌شوند و دیوارهای بیرونی به سمت خیابان، بدون روزنه هستند (Kawish & Ando, 2017: 2744). دالان (یک راهروی باریک سرپوشیده) و ایوان (یک فضای سه‌طرفه عمود بر حیاط که معمولاً رو به حیاط باز می‌شود) دسترسی ایمن و سرپوشیده به خانه را فراهم می‌کنند.

اکثر خانه‌های سنتی در شهر باستانی هرات یک و نیم یا دو طبقه هستند، آن‌ها دارای دیوارهای ضخیم باربر، طاق‌ها، گنبدها و قوس‌ها هستند. دیوارهای خارجی از خشت خام با یک‌لایه داخلی از آجر پخته و گچ ساخته شده‌اند. سقف‌ها با استفاده از مصالح بنایی ساخته شده‌اند و تمرکز بر طراحی سقف‌های منحنی، به ویژه گنبدهای قوسی است (Kawish&Ando, 2017: 2743).

(a)

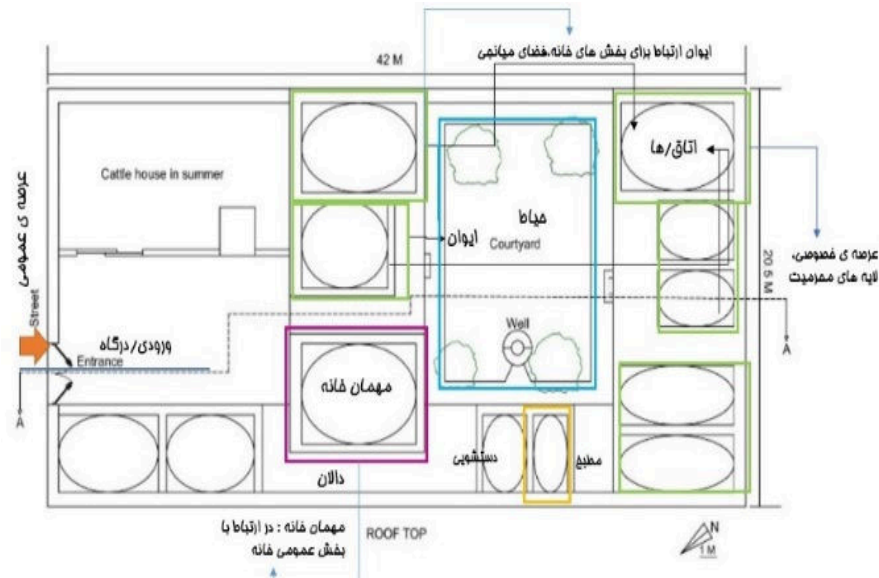

شکل ۷: ناحیه بندی خانه‌های سنتی (a) / برداشت از یک محله سنتی (قسمت قدیمی شهر) در هرات و بلوک‌بندی خانه‌های بومی و سنتی در همان محله (Samimi et al, 2023: 118) (b)

در مناطق بیابانی از شرق ایران تا غرب افغانستان، خانه‌های سنتی دارای سقف‌های منحنی هستند. با پیشرفت مدرنیزاسیون، چنین خانه‌های سنتی به تدریج تعدادشان رو به کاهش رفت. با این حال، در هرات، یک شهر قدیمی در غرب افغانستان، خانه‌های سنتی با طاق‌های داخلی هنوز به شکل اصلی خود در منطقه شهری باقی مانده‌اند (Samimi et al, 2018). آرایه‌ها و کارهای چوبی ظریف در بازشوها مانند پنجره‌ها، درگاه‌ها و ایوان‌های ستون‌دار را تزئین می‌کنند (Kawish & Ando, 2017). شکل مذکور ورودی یک خانه قدیمی و یک نقشه طبقه معمولی مردمی از یک خانه سنتی در شهر تاریخی هرات را نشان

۱۰۴ | دو فصلنامه علمی دانش‌های بومی ایران | سال دوازدهم | شماره ۲۴ | پاییز و زمستان ۱۴۰۴

می‌دهد. به‌طور سنتی، فضاهای نشیمن از طریق یک کانال زیرزمینی (طباخ خانه) متصل به اجاق‌گاز آشپزخانه برای گرمایش از کف گرم مشخص شده‌اند که در طول تابستان، فضاهای نشیمن توسط یک سیستم بادگیر خنک می‌شوند.

شکل ۸- تیپ شکلی خانه‌های سنتی هرات، برداشت از یک خانه سنتی (طبقه اجتماعی

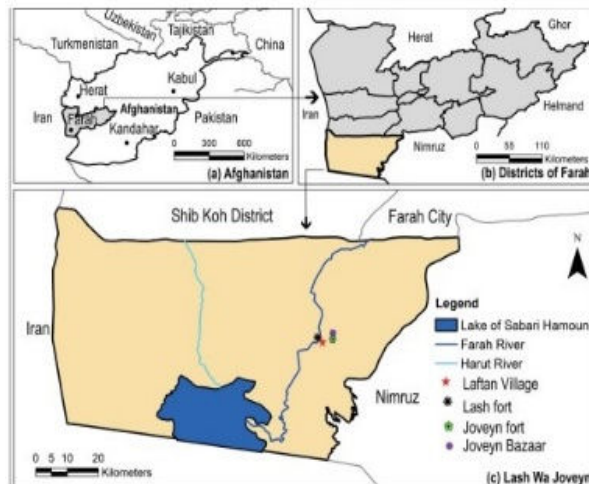
متوسط)، (Samimi et al, 2023: 119)

۴- معرفی خانه‌های مورد مطالعه

در پژوهش حاضر با انتخاب هفت مورد از خانه‌های سنتی در هرات، به تحلیل و بررسی عناصر به جهت بررسی شکلی و کالبدی در تقسیمات و ارتباطات خانه در پیکره‌بندی آن‌ها پرداخته‌ایم. سه مورد از خانه‌های مورد مطالعه بومی و واقع در روستای فراه، لفتان در نزدیکی شهر هرات هستند که در شکل به موقعیت آن‌ها اشاره شده است. خانه‌ها میانگین عمری صد و سی سال و بیشتر را دارا هستند؛ ۳ مورد از خانه‌ها متعلق به دوره حکومت درانی و ۲ مورد متعلق به قاجار و ۲ مورد با قدمت ۱۳۰ سال متعلق به حدود ۱۸۹۵ و حکومت امیر عبدالرحمن خان می‌باشند، سایر خانه‌ها در قسمت قدیمی شهر هرات

خوانش نقش فرهنگ جنسیتی افغان از تایپولوژی... ، حسینی رودباری و همکاران | ۱۰۵

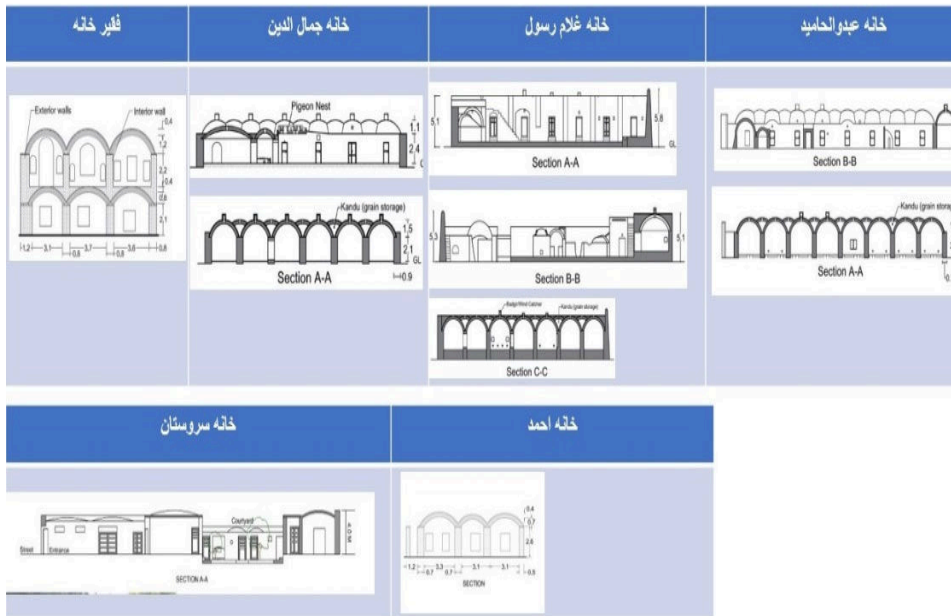
واقع شده‌اند. در شکل ۹ و ۱۰ و ۱۱ به ترتیب پلان‌ها و مقاطع و نمودارهای تفکیک فضایی هر خانه به شرح ذیل می‌باشد.

شکل ۹- موقعیت روستای لفتان-فراه (Khaleqiar&Ando,2023:1529)

جدول ۱- نام، موقعیت، قدمت خانه‌های سنتی و بومی مورد مطالعه در شهر هرات

نام خانه	موقعیت	دوره تاریخی	وضعیت فعلی
عبدالحمید	روستای فراه	قاجار	باقی مانده
احمد	بافت قدیمی شهر	حکومت درانی	مستند
فقیرخانه	بافت قدیمی شهر	حکومت درانی	بازسازی شده
سروستان	بافت قدیمی شهر	قاجار	باقی مانده
غلام رسول	روستای فراه	حکومت درانی	باقی مانده
جمال‌الدین	روستای فراه	نامشخص	بازسازی شده
بینا	بافت قدیمی شهر	حدود ۱۴۰ سال	بازسازی شده

شکل ۱۰- مقاطع مربوط به خانه‌های بومی مورد مطالعه در شهر هرات

(Kawish,Ando,2017), (Samimi et al,2017), (Alavi&Tanaka,2023), (Samimi et al,2023)

خوانش نقش فرهنگ جنسیتی افغان از تایپولوژی... ، حسینی رودباری و همکاران | ۱۰۷

شکل ۱۱- پلان خانه‌های بومی مورد مطالعه در شهر هرات (Kawish, Ando, 2017)

(Samimi et al, 2017), (Alavi&Tanaka, 2023), (Samimi et al, 2023), (Kalegair&Ando, 2023)

جدول ۲- تفکیک فضایی خانه‌های سنتی و بومی مورد مطالعه در شهر هرات

(Samimi et al, 2017), (Alavi&Tanaka, 2023), (Samimi et al, 2023)

تفکیک فضایی فقیر خانه	تفکیک فضایی خانه احمد
۱. گاو خانه/طویله (۶/۳*۶/۳)	۱. نشیمن (۸/۳*۳/۳)
۲-۳. کاه خانه / انبار (۲/۳*۶/۳) و (۶/۳*۶/۳)	۲. دالان (۵/۶*۴/۲)
۴. گاو خانه/طویله (۷/۳*۰/۳)	۳. اتاق (۷/۳*۱/۳)
۵. کاه دان / کاه خانه (۷/۳*۰/۳)	۴. نشیمن/داوسیدو خانه (۰/۳*۰/۴)
۶. دالان (۲/۱۳*۳/۱)	۵. مطبخ (۵/۲*۵/۲)
۷. حیاط (۹/۱۱*۵/۳)	۶. انبار (۱/۲*۸/۱)

۷. تشناب (۴/۱*۲/۱)	۸-۹-۱۰. نشیمن (۰/۴*۸/۳) و (۸/۳*۰/۴) و (۵/۳*۰/۴)
۸. تشناب /بهداشتی (۱/۱*۱/۱)	۱۱. تشناب/گرمابه (۰/۲*۵/۲)
۹. حیاط (۶/۱۱*۰/۱۲)	۱۲-۱۳. مطبخ (۱/۲*۹/۱) و (۵/۲*۵/۲)
	۱۴. دالان (۸/۱*۵/۲)
	۱۵. گرمابه/تشناب (۱/۱*۵/۲)
	۱۶. تخت بام (۳/۳۹ مترمربع)

تفکیک فضایی خانه جمال‌الدین	تفکیک فضایی خانه عبدالحامید	تفکیک فضایی خانه غلام رسول
۵-۱. اتاق (۴/۳*۰/۴) و (۵/۳*۵/۶)	۱. اتاق: (۶/۳*۸/۳)	۱. اتاق (۵/۳*۵/۴)
و (۶/۲*۶/۳) و (۰/۳*۳/۳) و (۳/۳*۲/۴)	۲. مهمان‌خانه/میلستون: (۳/۰*۸/۴)	۲-۳. مهمان‌خانه (۶/۳*۵/۴)
۶-۷. مطبخ (۲/۲*۷/۳) و (۲/۲*۴/۲)	۳. مطبخ: (۹/۰*۰/۱)	۴. مطبخ (۴/۳*۹/۳)
۸-۹. سرویس بهداشتی (۰/۲*۰/۳) و (۰/۲*۶/۳)	۴. بهداشتی/تشناب (۹/۰*۵/۱)	۵. تشناب (۰/۲*۷/۲)
۱۰. طویله (۷/۳*۵/۴)	۵. تنور	۶. بهداشتی/تشناب (۰/۱*۷/۱)
۱۱-۱۲. انبار غله (۳/۳*۶/۳) و (۲/۴*۳/۳)	۶-۷. تشناب: (۴/۱*۹/۱) و (۱*۵/۱)	۷-۸-۹. تابستان نشین
۱۳. انبار (۷/۳*۸/۳)	۸-۹-۱۰. اتاق: (۱۰*۵/۱)	۱۰. انباری (۶/۳*۵/۴)
۱۴. چرا /آخور (۵/۹*۸/۱۵)	۱۱. کاه دان/انبار غله	۱۱. کاه دان/انبار غله
۱۵. حیاط	۱۲. انباری (۳*۵,۵) و (۰/۳*۰/۱۲) و (۰/۲*۰/۳)	۱۲. طویله (۴/۳*۱/۶)
۱۶. مخروبه (۹/۱*۶/۳)	۱۳-۱۲. انبار غله (۱/۲*۵/۴) و (۰/۱۱*۰/۱۷)	۱۳. آخور/طویله
۱۷-۱۹. انبار (۷/۳*۰/۴) و (۴/۲*۹/۲) و (۴/۲*۰/۶)	۱۴. آخور (۴/۲*۱/۳)	۱۴. حیاط
۲۰-۲۱. اتاق/کوته (۲/۳*۶/۵) و (۶/۲*۶/۴)	۱۵. آخور (۵/۲*۶/۲)	۱۵. مخروبه
۲۲. تابستان نشین	۱۶. حیاط	۱۶. اتاق (۵/۱*۹/۳)
۲۳. ایوان	۱۷. انبار چوب و سوخت	۱۷. ایوان
	۱۸. ایوان	۱۸. تخت بام
		۱۹. اتاق (۴/۴*۰/۶)

۵- تحلیل شکلی عناصر کالبدی

بر اساس بررسی‌های انجام‌شده، آشکار می‌شود که در گذشته انگارهای که بر اساس آن حیاط در مناطق گرم و کویری، فضای طراحی شده هندسی، منظم و نیز بخش مهمی از سرا یا خانه به شمار می‌آمد که به نوع اصلی و مهم آن در بسیاری از نواحی، «میانسرا» گفته می‌شد (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۱)؛ این انگاره که بر اساس آن عقب‌نشینی به اندرون که نتیجه سیاست‌های فرم دارانه بوده، دست در دست شرایط اقلیمی، انگارگان مذهبی و نامنی، معماری درون‌گرایی بر پایه حیاط مرکزی را به ارمغان آورد (پیران، ۱۳۸۶). در شهر هرات یکی از عناصر کالبدی بسیار مهم که محور خانه محسوب می‌شود و یا شاید بتوان گفت سایر اندام خانه در تقابل و کنش با آن شکل می‌گیرند، حیاط می‌باشد. اتاق‌ها به‌صورت مشخص در طرفین حیاط و با تأمین فضای میانجی نسبت به عرصه خصوصی خانه شکل می‌گیرند.

۵-۱- ورودی/درگاه

در خانه‌های بومی و سنتی هرات ورودی به‌صورت جدا جانمایی شده، و خانه را نسبت به عرصه عمومی جدا کرده و در ارتباط تنگاتنگ با تفکرات قومی و اقلیمی، تزیینات و آرایه‌های درگاه مشخص می‌شوند. چنانچه خانه چه در نواحی حومه و خوش آب‌وهوا و چه در بخش اصلی و نیمه-کویری شهر به‌صورت درون‌گرا مشخص شده و هیچ بخش مرتبط با بدنه کوچه یا خیابان و یا سایر عرصه‌های عمومی شهر ندارد.

به‌وسیله دیوارهای ضخیم، بدون روزن یا پنجره، پیرامون خانه جداشده و حدود خصوصی و حریم خانه را مشخص می‌نماید. در هرات فضاهای تفکیک‌شده در ورودی خانه به‌صورت مجموع انبارها، دالان، آخور (نقش معیشتی افراد) جانمایی شده است و ضمن جداسازی، برای تأمین کاربرد متناسب با فعالیت اعضا خانه در دسترسی‌های مناسب خود قرار گرفته‌اند؛ ورودی در خانه‌های سنتی هرات بخش نیمه-خصوصی است که وظیفه حفظ حریم و حجاب خصوصی خانه را دارد.

عکس ۳- به ترتیب از سمت راست بالا به پایین، ورودی (درگاه) خانه‌های بینا و عبدالحمید و عبدالغفار (Sharifzai et al, 2016), (Kalegair&Ando,2023), (Samimi et al,2023)

۵-۲- فضاهای باز: ایوان، تخت بام، حیاط

یکی از مشهورترین انواع مسکن در افغانستان، خانه‌های حیاط دار محسوب می‌شوند که بیش از ۹۵٪ مردم این کشور در آن‌ها زندگی می‌کنند (Sharifzai et al, 2016: 413). حیاط موجودیتی طراحی شده و بااهمیت در نواحی مرکزی، کویری، جنوبی داشت و در برخی از نواحی سرد کشور ایران با تفاوت‌هایی اندک وجود داشت (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰: ۴)؛ افزون بر شرایط اقلیمی، پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی نیز در شکل‌گیری بام در بعضی از فضاها، به‌ویژه فضاها آیینی و عمومی و برخی از بناهای تشریفاتی نقش داشته است

که در اکثر خانه‌ها دیده می‌شود (Bechhoefer, 2016: 48). طراحی معماری خانه‌های حیاط دار قدیمی معمولاً از همان الگوهای فرهنگی و شکل قلعه‌ها پیروی می‌کند که فرهنگ افغانی و اقلیم محلی را تأیید می‌کند. این خانه‌ها با توجه به حریم خصوصی خانواده و فرهنگ زندگی خانواده‌های افغانستانی به دو بخش تقسیم می‌شوند: خصوصی و نیمه‌خصوصی، که بر اساس آن، حریم خصوصی بین خانواده و نیمه‌خصوصی برای مهمان فراهم می‌شود (Watts, 1983: 278) حیاط سنتی شهری در شهر هرات، مجموعه‌ای چهار طرفه است که اتاق‌ها در دو یا سه طبقه دورتادور حیاط ساخته شده‌اند و بر اساس گردش روزانه، اقلیم و فرهنگ تنظیم شده‌اند (Kazimee & Mcquillan, 2002: 27).

b) Well

c) Courtyard

Fig. 12 A view of Bad-gir and Takht- bam

(Photograph by K. Kawish 2016)

عکس ۴- به ترتیب از سمت راست: حیاط و ورودی خانه سروستان، تخت بام و بادگیر در

فقر خانه (Samimi et al,2023) (Kawish,Ando,2017)

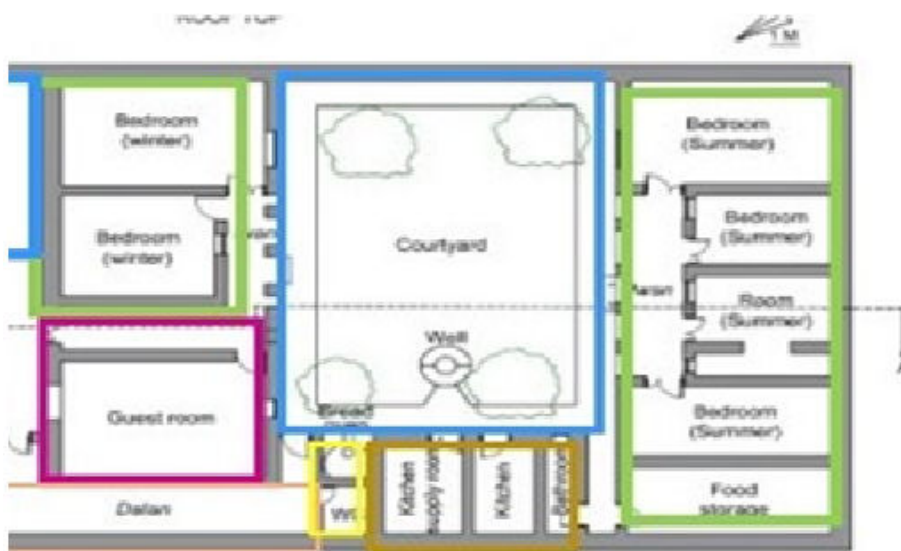
همچنین در خانه‌های محلی، فضایی برای بازی کودکان در حیاط، آشپزخانه‌ای جداگانه در گوشه حیاط، فضای باز روی بام‌ها و سکونجا (محل نشستن خانواده) در حیاط با ارتفاع نیم متر، و همچنین فضای سبز برای منظر و گاهی استخر برای تأمین اقلیم مطلوب در نظر گرفته شده است (Kazimee & Mcquillan, 2002: 28). فضاهای باز در خانه‌های سنتی هرات دارای اجزائی همچون: ۱. حیاط؛ ۲. بام تخت؛ ۳. ایوان می‌باشند و هر یک به عملکرد کلی یک خانه سنتی و بومی کمک می‌کنند. یکی از بخش‌های مهم خانه سنتی حیاط‌های روباز است که این حیاط‌ها محیط مساعدی را برای زنان خانه‌ها فراهم می‌کنند و فعالیت زنان در بخش قابل توجهی در این محیط‌ها کنترل شده و تعیین شده می‌باشد.

این حیاط‌ها در خانه‌های سنتی به عنوان فضایی محصور، امن و باز در داخل خانه عمل می‌کنند و برای حفظ حریم خانواده، حفظ حریم خصوصی در خانه و برای حفظ ارکان خانواده به ویژه زنان و کودکان عمل می‌کند (Kawish et al, 2019: 2743-2744)؛ علاوه بر حیاط، بام تخت یا "تخت بام"، سکوی مرتفع یا محل نشیمن گاهی است که به عنوان یک اجتماع عمومی عمل می‌کند. خانه قدیمی در هرات، دارای فضاهای باز مانند حیاط و تخت‌بام است که یک فضای باز در طبقه دوم با سقف مسطح است (Samimi & Maraschin, 2023). فضایی است که برای اعضای خانواده در هنگام عصر و برای خواب در فصل گرما استفاده می‌شود. این فضاها در فصل‌های بهار و تابستان علاوه بر این، به عنوان مکانی برای تعاملات اجتماعی عمل می‌کند (Kawish et al, 2019: 2743-2744).

۵-۳- مهمان‌خانه

در فرهنگ قومی مردمان افغان، مهمان‌خانه هم در میان بخش خصوصی خانه و هم در بخش تفکیک شده از بخش خصوصی در خانه جانمایی شده است به طوری که، مهمان‌خانه به مطبخ و نشتاب نزدیک باشد تا در عملکرد پذیرایی و رسیدگی به امور مهمان که در نگاه مردمان افغان بر عهده زن افغان است خللی ایجاد نشود، چراکه نقش اصلی زن پشتون

و تاجیک و به صورت کلی زن افغان خانه‌داری و رسیدگی به امور خانه و فرزندان است و زن افغان نقش اصلی پذیرفته‌شده دیگری از سوی اکثریت جامعه افغان ندارد. در برخی الگوها (به‌ندرت) مهمان‌خانه در بخش ورودی خانه جانمایی شده و کاملاً از سایر فضاهای خانه و عرصه خصوصی جداشده و به ورودی، دالان، آخور، نشاب دسترسی دارد.

شکل ۱۳- خانه سروستان، (مهمان‌خانه با رنگ بنفش مشخص شده است و رنگ سبز بخش خصوصی و آبی حیاط و ایوان را نشان می‌دهد) (Samimi et al, 2023: 118)

۴-۵- عرصه خصوصی خانه

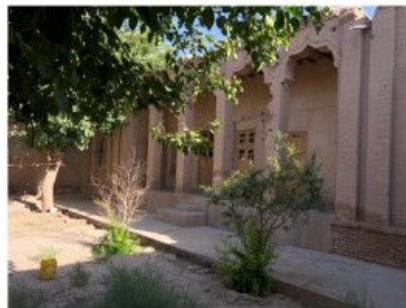
رعایت سلسله‌مراتب محرمیت و حفاظت از آن در میان مردمان افغان، باوری عمیق و ریشه‌ای است. عقب نشستگی اتاق‌ها در عرصه و بخش خصوصی خانه در خانه‌های سنتی و بومی در هرات کاملاً مشهود است و از سلسله‌مراتب محرمیت پیروی می‌کند. اتاق‌ها پیوستاری هم‌راستا برای حفظ و تعدیل دما در خانه‌دارند و همچنین به مطبخ و نشاب (گرمابه) نیز نزدیک هستند تا در زمستان توسط مطبخ گرمایش شان تأمین شود. اتاق‌ها به

خوانش نقش فرهنگ جنسیتی افغان از تایپولوژی...، حسینی رودباری و همکاران | ۱۱۵

سمت عقب و در حوزه افراد خصوصی خانه قرار گرفته‌اند تا امنیت و حریم خصوصی ساکنان تأمین شود (Bechhoefer, 2016: 48).

هر اتاق یک پنجره رو به حیاط دارد و دسترسی مستقلی به حیاط فراهم است. برخی از خانه‌ها به وسیله ایوان ارتباط و دسترسی اتاق و حیاط را تأمین کرده‌اند، به ندرت در خانه‌های هرات از بادگیر برای خنک‌سازی فضای داخل خانه استفاده شده است. اما ایوان در خانه‌های روستایی اطراف هرات هم نقش اصلی دارد. از دیگر بخش‌های قالب بخش خصوصی خانه‌های هرات، تابستان نشین خانه است که دسترسی به ایوان و حیاط دارد. ایوان نقش میانجی و اقلیمی در بیشتر خانه‌های هرات دارد. برخی از خانه‌های اعیان‌نشین هرات دارای بخش زمستان نشین و بهارخواب نیز می‌باشند.

زنان در خانه‌های اعیان‌نشین هرات هم ارتباط بسیار کمی با عرصه‌های عمومی دارند و حضور آنان در عرصه‌های عمومی توجیهی ندارد. بیشتر بافت شهری هرات حتی در گذار زمان و تغییرات فراوان، همچنان متأثر از ریشه‌های قومی خود هستند و پیکره‌بندی خانه‌ها به صورت تکرارشونده دارای سلسله‌مراتب محرمیت و جداسازی بخش‌های خصوصی خانه از عرصه عمومی می‌باشد. در فرهنگ قومی افغان‌ها لایه‌های محرمیت در طراحی خانه و حفظ بخش خصوصی در عرصه خانه از ارزش بالایی برخوردار است.

a) Summer rooms

عکس ۵- خانه سروستان، به ترتیب از سمت راست: بخش تابستان نشین خانه و بخش

زمستان نشین خانه (Samimi et al, 2023: 118)

۵-۵- مطبخ، تنور

مطبخ در خانه‌های هرات نقش بسزایی دارد.، مطبخ خانه واقع در عرصه خصوصی خانه و در مجاورت مهمان‌خانه و اتاق‌ها و یا ایوان خانه است و معمولاً در همجواری نشتاب خانه‌های هرات قرار گرفته است؛ مطبخ در خانه‌ها با پیمون بزرگ در هرات به واسطه ایوان به حیاط و سایر بخش‌های خانه راه دارد.، و فضای جداگانه و مختص خود را در خانه‌دار است؛ مطبخ در خانه‌های افغان از تنور برخوردار است؛ در خانه‌های هرات، تنور در بخشی جداگانه در درون مطبخ جانمایی شده و یا در کنج حیاط قرار گرفته است. در فرهنگ قومی افغان، تنور و مطبخ علاوه بر تأمین گرمایش خانه در زمستان، (سیستم‌ها طبخ خانه برای گرمایش به کار می‌رفتند (kawish & Ando, 2019: 1511)، بخش زنانه خانه و قلمرو زن افغان نیز می‌باشد. در جانمایی خانه‌های بومی هرات، مطبخ به صورت قالب به انبار غله خانه نزدیک و یا در مجاورت آن قرار گرفته است. در خانه با پیمون بزرگ دو مطبخ، یکی در مجاورت ورودی و یکی در عرصه خصوصی خانه قرار دارد.، به ندرت در برخی خانه‌های هرات مطبخ در نزدیکی ورودی خانه قرار دارد مگر آنکه مهمان‌خانه هم در ورودی خانه واقع شده باشد.

d) Bread oven

عکس ۶- مطبخ و جانمایی تنور (kawish & Ando, 2019)

۶- بحث

۶-۱- جنسیت و شکل‌گیری خانه

هرات نیز مانند سایر شهرهای اسلامی در استفاده از فضا خانه برای مسکن و شکل‌گیری محل زندگی زن، در بستر زمان و در نظام‌های متفاوت حکومتی تحت تأثیر شرایط و اصول فقه اسلامی و محلی قرار می‌گرفت (Hamouche, 2009: 221). فرهنگ و شیوه زندگی همواره در رابطه‌ای تنگاتنگ با فضای معماری بوده است، تا جایی که معماری به‌عنوان ابزار سنجش فرهنگ مردمان یک جامعه معرفی عمل می‌کند (ارمغان و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۱). از نظر تاریخی و سنتی، خانه‌ها در افغانستان در اصل مطابق با ارکان اسلامی ساخته شده‌اند و به مرور زمان تغییر کرده‌اند، تا به هنجارهای فرهنگی حجاب احترام بگذارند و به موارد خاص توجه کنند و نیازهای خانواده را به ویژه به زنانی که بیشتر وقت خود را در داخل خانه می‌گذرانند، پاسخ دهند. دیدگاه جنسیتی در افغان‌ها توسط یک چارچوب اجتماعی تعریف می‌شود؛ که در آن، زن‌ها به نقش‌های منفعل در یک روند تغییر ناپذیر تنزل می‌یابند و چارچوب فرهنگی و اجتماعی را ایجاد می‌کند که این تأثیر را به‌طور قابل توجهی در طراحی معماری خانه‌های سنتی‌شان منعکس می‌کند.

عکس ۷- جانمایی حیاط خانه‌های بومی و سنتی در شهر هرات
(Samimi et al, 2017: 2748) (Khaleqiar&Ando, 2023: 1531-1536)

۶-۲- قلمروهای جنسیتی

موضوع مهم در زمینه رابطه جنسیت و فضا و چگونگی شکل دادن به عرصه‌های جنسیتی است که در قالب تفکیک یا پیوستگی عرصه‌های عمومی و خصوصی و درجه محصوریت فضا، نمود کالبدی می‌گیرد (ورمقانی و سلطان‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۲۹)؛ خانه‌ها و شکل فضای خانه در هرات از تنوع چندانی برخوردار نیست.

زنان به‌طور مداوم و در تمام طول روز و بی‌وقفه مشغول رسیدگی به امور خانه و فرزندان هستند و برای رفت‌وآمد و حضور در عرصه عمومی، حضور اجتماعی، حقوق اجتماعی و شرایط مربوط به هر کدام چندان مجاز نیستند. گرچه خانه‌های هرات به بخشی از شرایط جغرافیایی و اقلیمی خود به‌خوبی پاسخ می‌دهد، اما بخش شایانش را از عقاید قومی و دیدگاه جنسیتی افغان‌ها وام می‌گیرد. در جدول ذیل رابطه جنسیت و شکل خانه‌های بومی هرات را بیان می‌کند.

رابطه ی جنسیت و مورفولوژی خانه های هرات

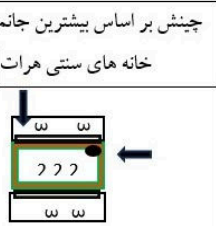
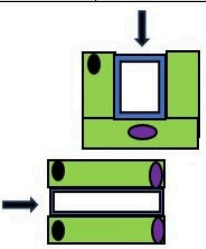
- شکل مطبخ
- شکل حیاط: قالب مستطیل شکل، تابع روند درون‌گرایی و سنت
- شکل ایوان
- شکل اتاق‌ها: تابع شکل حیاط، درون‌گرا
- شکل نشیمن
- شکل تخت بام
- تبعیت ظاهری طاق و گنبد
- شکل: درگاه ورودی
- پاسخ اقلیمی، فضای زنانه
- شکل: دالان
- دسترسی عمومی خانه

شکل حیاط: قالب مستطیل شکل، تابع روند درون‌گرایی و سنت ارتباط اتاق‌ها، عنصر اصلی خانه در هرات، شکل‌گیری و پاسخ‌دهی برای گرد همایی‌های زنانه، تأمین نیازهای فضایی کودکان خانه	شکل: درگاه ورودی	شکل نشیمن مطابق با سنت، دارای سلسله مراتب، محرمیت، بخش خصوصی	پاسخ اقلیمی، فضای زنانه شکل: حیاط، تخت بام، ایوان	شکل مطبخ مطابق با فعالیت روزمره، بخش زنانه
	شکل اتاق‌ها: تابع شکل حیاط، درون‌گرا	شکل و ساختار ظاهری پنجره و روزن	شکل: دالان پاسخ به سنت، تفکیک حریم داخل از خارج، محرمیت	تبعیت ظاهری طاق و گنبد دسترسی عمومی خانه
	بخش خصوصی اهل خانه، دارای سلسله مراتب محرمیت	پاسخ به محرمیت و درون‌گرایی	شکل ایوان مطابق با حیاط، تابع درون‌گرایی خانه و سنت	پاسخ به اقلیم و سنت شکل تخت بام تابستان خواب، گسترش فعالیت زن

شکل ۱۴- نمودار رابطه جنسیت و بررسی شکلی خانه‌های بومی هرات، (مأخذ نگارندگان)

۳-۶- سلسله مراتب

از دیرباز معماری و طراحی و چیدمان خانه‌های سنتی روستایی، با توجه به الزامات کاربردی و هنجارهای فرهنگی زنان ساکن در جوامع روستایی افغانستان مشخص می‌شود. فضاهای داخل خانه با توجه ارائه استراتژیک سازماندهی حریم خصوصی، امنیت، و مناطق کاربردی برای زنان برای انجام فعالیت‌های روزانه خود مرزبندی می‌شدند. این فضاها شامل فضاهای زندگی جداگانه در مناطق مراقبت شخصی و بهداشتی، فضاهای منزوی برای استراحت یا انجام کارهای خانگی و فضایی برای آفتاب گرفتن و دیدار با خانواده و البته، مهمانان می‌باشد (Kazimee, 2002: 24) شکل خانه سنتی در افغانستان، تفاوت بین جنسیت‌ها را به وسیله نمایش فضاهای نامتقارن و توجه برای مرزهای فعالیتی منعکس می‌کند؛ در جامعه افغانستان بافت خانه‌های سنتی نشان می‌دهد که جامعه به اصول فرهنگی و آداب قومی که نقش مهمی در ارتقای کیفیت زندگی زنان و فراهم کردن قابلیت دسترسی دارند، اعتقاد دارد.

سلسله مراتب فضایی	عرصه بندی	سلسله مراتب محرمیت
۱: درگاه	ورودی	غیر صلب
۲: حیاط	سکونت	حریم داخلی
۳: اتاق	مهمان	
۴: ایوان	خدمات	نشیم، تالار، پله گردان
۵: مطبخ	حیاط	
چینش بر اساس بیشترین جانمایی در خانه‌های سنتی هرات		حریم خارجی
		کاملاً صلب دیوار محوطه فاقد روزن، جلوخان (در برخی خانه‌ها)، پیر نشین و دالان (در برخی خانه‌ها)

شکل ۱۵- تأثیر جنسیت بر سلسله مراتب محرمیت، عرصه بندی، سلسله مراتب فضایی در

خانه‌های سنتی هرات، (مأخذ نگارندگان)

۶-۴- حریم و محرمیت

ایجاد حریم خصوصی به‌عنوان یکی از علایق بشر در تمام عرصه‌ها دیده می‌شود. خانه‌های سنتی که تجلی چندلایه از حجاب را تداوم می‌بخشند و این مفهوم را، از بدن فیزیکی به حوزه خانگی و شهری گسترش می‌دهد و محیط فردیت زنان را پنهان می‌کند. انواع اشکال در معماری است که منعکس‌کننده پیشینه‌های قومی مختلف، پویایی‌های اجتماعی و سازگاری‌های اقلیمی منطقه است (Samizay, 1980: 249). قرار دادن ورودی و بعد حیاط برای جداسازی و ایجاد حریم خصوصی نسبت به عرصه عمومی، استفاده از پرده برای ایجاد حجاب و سلسله مراتبی محرمیت برای اتاق‌ها و جانمایی مهمان‌خانه در خانه‌های سنتی، با قرار دادن آنها در یک مسیر غیرمستقیم و بدون دسترسی مستقیم به فضای داخلی خانه، از حریم خصوصی و امنیت خانواده محافظت می‌کند. مطالعه سازمان فضایی از طریق طراحی دقیق نشان می‌دهد خانه و الزامات حفظ حریم خصوصی در طراحی خانه چگونه باید باشد که منجر به تفکیک عرصه عمومی/خصوصی شده و حریم بانوان در این تفکیک فضایی مدنظر باشد. برای طراحی فضاهای داخلی در خانه‌ها و درک ویژگی‌های فرهنگی و دیدگاه جنسیتی نشأت گرفته از آن بسیار مهم و ضروری است (Zalloom, 2018: 47).

۷- نتایج

نتایج تحلیل تطبیقی عناصر کالبدی به لحاظ ساختار شکلی در خانه‌های بومی هرات نشان می‌دهد:

۱. ساختار شکلی پیکره‌بندی خانه‌های بومی هرات تحت تأثیر فرهنگ جنسیتی افغان که واجد خاستگاه‌های محیطی، اجتماعی، زیستی، سیاسی، سنتی هرات می‌باشد، شکل گرفته است که در سیمای شکلی و ارتباطات فضایی خانه‌ها نمود پیدا کرده است.
۲. در خانه‌های هرات، ساختارهای شکلی وابسته به قلمرو خصوصی دارای حریم نسبت به قلمرو عمومی می‌باشد.

۳. قالب خانه‌های هرات تک حیاط می‌باشند و اتاق‌ها در اطراف حیاط به صورت کاملاً درون‌گرا شکل می‌گیرند، برخی خانه‌ها دارای دالان هستند، و در برخی خانه‌ها (به‌ندرت) مهمان‌خانه در ورودی خانه است، در تمامی این ساختارهای شکلی یک مورد به صورت یکسان و تکرار شونده به چشم می‌خورد، آن‌هم جداسازی حریم خصوصی خانه از سایر فضاها و بخش‌های خانه که بخش اعظمش را از سلسله‌مراتب محرمیت و حجاب که ریشه در دیدگاه جنسیتی در قوم افغان دارد، وام گرفته است.

۴. خانه‌های بومی و سنتی در هرات دارای سلسله‌مراتب به ترتیب: ۱- عرصه عمومی (کوچه، گذر)، ۲- نیمه-خصوصی (درگاه، ورودی)، ۳- خصوصی (حیاط خانه، سایر بخش‌ها) می‌باشد که ریشه در اقلیم و پاسخ به جغرافیا و نیز در آن بخش از تفکرات قومی که با حجاب، محرمیت مرتبط است، دارد.

۵. در ساختار پلان خانه‌های هرات، تفکیک اتاق مهمان از دیگر فضاهای خانه، علاوه بر استفاده از موانع قوی‌تر با حفظ و ایجاد فاصله، دسترسی‌های لازم جهت پاسخ به عملکرد را نیز تأمین کرده است، که به قوت بر دیدگاه جنسیتی ریشه در اقوام افغان صحه می‌گذارد.

۶. در خانه‌های هرات، بخش محوری و اصلی خانه، حیاط خانه است، که علاوه بر پاسخ اقلیمی و کارکرد خود، بجهت تأمین نیاز زن افغان و کودکان نیز در ساختار خانه جانمایی می‌شود و عنصر تخت بام نیز، در پی پاسخ تکمیلی به نیاز زن افغان (دیدار با سایر دوستان و آشنایان) که نقش اصلی‌اش رسیدگی به امور خانه و فرزندان است می‌آید، ایوان همواره در خانه‌های هرات فضای واسط و پیونددهنده در عملکردهای گوناگون اهل خانه است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم

ORCID

Samira Hosseini roudbari		https://orcid.org/0009-0009-0207-9705
Hossain soltanzade		http://orcid.org/0000-0003-3974-5205
Mehrdad matin		https://orcid.org/0000-0002-6165-891X
Mohammad Mohammadzade Dogahe		https://orcid.org/0000-0002-8747-2734

منابع

- آلیاگونوللو، آدریانو و همکاران. (۱۳۸۴). *معماری بومی*، ترجمه: علی محمد سادات افسری، تهران: مؤسسه علمی و فرهنگی فضا، چاپ اول.
- الکساندر، کریستوفر. (۱۳۸۷). *زبان الگو: شهرها*، ترجمه: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، چاپ اول.
- ارمغان، مریم؛ سلطانزاده، حسین؛ ایرانی بهبهانی، هما. (۱۳۹۲). «معماری و فرهنگ در خانه‌های اعیانی تهران در دوره قاجار». *پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران*، سال سوم، شماره ۱: ۲۹-۵۰.
- پیران، پرویز. (۱۳۸۶). «عرضه‌های تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی زنان ایران‌زمین، نیم‌نگاهی به یک تحقیق علمی». *چشم‌انداز ایران*، ۴۶.
- دادخواه، مهیار. (۱۳۸۴). *گذری در گستره بومی*، تهران: مؤسسه علمی فرهنگی فضا، چاپ اول.
- سلطانزاده، حسین. (۱۳۹۰). «نقش جغرافیا در شکل‌گیری انواع حیاط در خانه‌های سنتی ایران». *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، سال چهارم و دوم، شماره ۷۵: ۱-۱۶.
- سلطانزاده، حسین. (۱۳۹۳). «نقش جغرافیا و فرهنگ در شکل‌گیری بام در واحدهای مسکونی». *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، سال چهارم و ششم، شماره ۶۴: ۲-۴۴.
- عینی‌فر، علیرضا؛ تاجیک، صدرالدین؛ حجت، عیسی. (۱۳۹۵). «مسکن و پشتونوالی: نگرشی به ارزش‌های قومی در معماری خانه‌های قلعه‌ای پشتون‌های افغان». *نشریه هنرهای زیبا معماری و شهرسازی*، سال بیست و یکم، شماره ۴: ۶۲-۵۱.

خوانش نقش فرهنگ جنسیتی افغان از تایپولوژی...، حسینی رودباری و همکاران | ۱۲۳

- فرهنگ، میر محمد صدیق. (۱۳۷۱). *افغانستان در پنج قرن اخیر*، تهران: انتشارات درخشش، چاپ اول.

- کاتب هزاره، فیض محمد. (۱۳۷۲). *نژادنامه افغان*، تهران: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، چاپ اول.

- گروت، لیندا و وانگ، دیوید. (۱۳۹۴). *روش‌های تحقیق در معماری*، ترجمه: علیرضا عینی‌فر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ هشتم.

- حصاری، سلطان حسین. (۱۳۷۶). *سازماندهی معماری مسکن مناطق مرکزی افغانستان هزاره‌جات*، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ اول.

- خاکپور، مژگان؛ انصاری، مجتبی؛ شیخ مهدی، علی؛ طاووسی، محمود. (۱۳۹۴). «ویژگی‌های اجتماعی-فرهنگی مسکن بومی». *فصلنامه مسکن و محیط روستا*، سال سی و چهارم، شماره ۱۴۹: ۱۳-۳.

- معین، محمد. (۱۳۷۲). *ایران از آغاز تا اسلام*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول.
- ورمقانی، حسنا، و سلطانزاده، حسین. (۱۳۹۷). نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در شکل‌گیری خانه (مقایسه خانه‌های قاجاری گیلان و بوشهر). *معماری و شهرسازی آرمان‌شهر*، شماره ۱۲۳: ۲۳-۱۳۴.

- Ahmed-Ghosh, H. (2003). A history of women in Afghanistan: Lessons learnt for the future or yesterdays and tomorrow: Women in Afghanistan. *Journal of International Women's Studies*, 4(3), 1-14.
- Alavi, S. F., & Tanaka, T. (2023). Analyzing the role of identity elements and features of housing in historical and modern architecture in shaping architectural identity: The case of Herat city. *MDPI*, 3, 548-577.
- Argan, G. C. (1965). On typology of architecture. In K. Nesbitt (Ed.), *Theorizing a new agenda for architecture: An anthology of architectural theory* (pp. 240-247). Princeton Architectural Press.
- Bechhoefer, W. (2016). Field methods in vernacular architecture research. In M. Vellinga, P. Oliver, & A. Bridge (Eds.), *Encyclopedia of vernacular architecture of the world* (2nd ed., Vol. 1, pp. 45-52). Bloomsbury Academic.
- Das, A., & Rai, S. K. (2022). The caged bird sings: Resilience and resistance against the Afghan patriarchal culture in Nadia Hashimi's *One Half from the East*. *Journal of International Women's Studies*, 24(6), 16.
<https://vc.bridgew.edu/jiws/vol24/iss6/16>

- Desai, Meeta. (2007). *Traditional architecture: House form of the Islamic community of Bohras in Gujarat*. New Delhi: Council of Architecture.
- Desai, Meeta. (2022). *Gender and the Indian city: Re-visioning design and planning*. London: Routledge.
- Edwards, Brian. (2006). *Courtyard housing: Past, present and future*. London: Taylor & Francis.
- Elizabeth, L., Schwartz, H., Hassanpoor, Z., Lane, H., & Klapheke, A. (2024). Economic constraints and gendered rules: Understanding women's perspectives of how government-imposed restrictions impact women's mental health and social wellbeing across Afghanistan. *SSM - Mental Health*, 6, 100327. <https://doi.org/10.1016/j.ssmmh.2024.100327>
- Foucault, Michel. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York, NY: Vintage Books.
- Groat, Linda; and Wang, David. (2013). *Architectural research methods* (2nd ed.). Hoboken, NJ: Wiley
- Hamouche, M. B. (2009). Can chaos theory explain complexity in urban fabric? Applications in traditional Muslim settlements. *Nexus Network Journal*, 11(2), 217–242. <https://doi.org/10.1007/s00004-009-0030-8>
- Jodido, P. (2011). The Aga Khan Historic Cities Programme. In *The Aga Khan Historic Cities Programme: Strategies for urban regeneration* (pp. 214–217). Prestel.
- Kawish, A., & Ando, T. (2019). Spatial organization and social structure in traditional courtyard houses of Herat, Afghanistan. *Journal of Architecture and Planning Research*, 36(3), 210–225.
- Kawish, K., Ando, T., & Samimi, S. A. B. (2017). A study of traditional houses with domical vaults in Herat, Afghanistan. *Journal of Architecture and Planning (AIJ)*, 82(740), 2741–2750. <https://doi.org/10.3130/aija.82.2741>
- Kawish, K., Ando, T., & Samimi, S. A. B. (2019). A study of the distribution of traditional houses with domical vault roofs in Iran and Afghanistan. *Journal of Architecture and Planning (AIJ)*, 84(760), 1509–1519.
- Kazimee, B. A., & McQuillan, J. (2002). Living traditions of the Afghan courtyard and Aiwan. *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 13(2), 23–34.
- Keshawarz, M., Kazemi, A., Khatibi, M., & Crosbie, M. (2009). Modern and traditional architectural education in Herat. *ASEE Annual Conference & Exposition*.

- Khaleqiar, E., & Ando, T. (2023). Traditional houses of Laftan village in Farah Province: Afghanistan. *Journal of Architecture and Planning (AIJ)*, 88(806), 1529–1538.
- Madanipour, Ali. (2003). *Public and private spaces of the city*. London: Routledge.
- Moore, Charles W.; Allen, Gerald; and Lyndon, Donlyn. (1974). *The place of houses*. New York, NY: Holt, Rinehart and Winston.
- Norberg-Schulz, Christian. (1980). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture*. New York, NY: Rizzoli.
- Nowrouzi, M. (2023, July). Where is my name: Afghan women campaign for the right to reveal their names. *BBC Afghan Service*.
<https://www.bbc.com/news/world-asia-53436335>
- Paskaleva, E., & Turner, M. (Eds.). (2025). *Architecture, monuments and urbanism*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO); Nanjing Creative Center. <https://doi.org/10.54678/JNRQ3162>
- Rapoport, Amos. (1969). *House form and culture*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Rapoport, Amos. (2005). *Culture, architecture & design*. Miami, FL: Locke Science Publishing
- Samimi, S. A. B., Kawish, K., & Ando, T. (2017). A study on the transformation of Herat Old City: In case of Momandha Quarter. *Journal of Architecture and Planning (AIJ)*, 82(735), 1367–1375.
- Samimi, S. A. B., Kawish, K., & Ando, T. (2018). A study on distribution of houses with domical vault roofs in Herat City-Afghanistan. *Journal of Architecture and Planning (AIJ)*, 83(753), 2221–2228.
<https://doi.org/10.3130/aija.83.2221>
- Samimi, S. A. B., Kawish, K., & Ando, T. (2019). Analysis of the transformation of Herat Old City, Afghanistan. *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 21(3), 143–159.
<https://doi.org/10.1080/13505033.2019.1664626>
- Samimi, S. A. B., & Maraschin, C. (2023). Built heritage and urban spatial configuration: The case of Herat, Afghanistan. *GeoJournal*, 88, 2101–2120.
<https://doi.org/10.1007/s10708-022-10738>
- Samimi, S. A. B., Rozestraten, A., & Laia da Mata, J. A. (2023). The architecture of traditional and modern Afghan houses and the fundamentalist regime: Impacts on women's lives. *MALALA*, 11(14), [۱۲۷-۱۱۲].
- Samizay, R. (1980). Herat housing of Afghanistan. *Ekistics*, 38(247), 247–251. https://doi.org/10.2458/AZU_ACKU_PAMPHLET_NA1492_S26_1974

- Shepherd, W. R. (1911). *The Caliphate in 750* [Map]. In *Historical Atlas* (p. 198). Henry Holt and Company. Retrieved November 3, 2025, from *University of Texas at Austin, Perry-Castañeda Library Map Collection*.
https://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/caliphate_in_750.jpg
- Sharifzai, M. S., Kitagawa, K., Halimee, M. K., Habib, J., & Sakaguchi, D. (2016). A comparative study of Afghan traditional and contemporary courtyard housing regarding affordable planning and sustainability. *International Journal of Architectural and Environmental Engineering*, 10(3), 412–417.
- Schwartz, L., Lane, H., Hassanpoor, Z., 2023. Overview and understanding of mental health and psychosocial support in Afghanistan. *Int. Health* 15 (5), 601–607. <https://doi.org/10.1093/inthealth/ihad055>.
- Tirard-Collet, O. (1998). After the war: The condition of historical buildings and monuments in Herat, Afghanistan. *Iran*, 36, 123–135.
- Watts, D. J. (1983). Kabul's Old City: Implications for alternatives to Western housing. In *Islamic architecture and urbanism* (pp. 269–294). *King Faisal University*.
- Weisman, Leslie K. (1992). *Discrimination by design: A feminist critique of the man-made environment*. New York, NY: Routledge.
- Zalloom, C. (2018). Gender, privacy, and spatial design in Islamic domestic architecture. *Journal of Architecture and Gender Studies*, 7(2), 33–49. <https://doi.org/10.1080/12345678.2018.1234567>
- Alpagut, A., et al. (2005). *Indigenous architecture* (A. M. S. Afshari, Trans.). Tehran: Faza Scientific and Cultural Institute. (Original work published 2005) [In Persian]
- Alexander, C. (2008). *The pattern language: Cities* (Urban Planning and Architecture Research Center, Trans.). Tehran: Urban Planning and Architecture Research Center. (Original work published 2008) [In Persian]
- Dadkhah, M. (2005). *A journey through the realm of the indigenous*. Tehran: Faza Scientific and Cultural Institute. [In Persian]
- Einifar, A., Tajik, S., & Hojjat, I. (2016). Housing and Pashtunwali: An outlook on ethnic values in the architecture of Pashtun fortified houses in Afghanistan. *Honarha-ye Ziba: Architecture & Urban Planning*, 21(4), 51–62. [In Persian]
- Farhang, M. S. (1993). *Afghanistan in the last five centuries*. Tehran: Derakhshesh Publications. [In Persian]
- Ghodrat, L., & Wang, D. (2015). *Research methods in architecture* (A. Einifar, Trans.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 2015) [In Persian]

- Hesari, S.-H. (1997). *Housing architecture organization in central regions of Afghanistan: Hazarajat*. Tehran: Shahid Beheshti University Press. [In Persian]
- Khakpour, M., Ansari, M., Sheikh-Mehdi, A., & Tavousi, M. (2015). Socio-cultural characteristics of vernacular housing. *Housing and Rural Environment*, 34(149), 3–13. [In Persian]
- Katib Hazara, F. M. (1993). *Afghan genealogy*. Tehran: Esmailiyan Publishing Institute. [In Persian]
- Moein, M. (1993). *Iran from the beginning to Islam*. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [In Persian]
- Piran, P. (2007). Women's domains of decision-making and policy-making in Iran-Zamin: A brief look at a scientific study. *Cheshmandaz-e Iran*, 46. [In Persian]
- Rahmani, M., Soltanzadeh, H., & Irani Behbahani, H. (2013). Architecture and culture in aristocratic houses of Tehran during the Qajar period. *Iranian Journal of Anthropological Research*, 3(1), 29–50. [In Persian]
- Soltanzadeh, H. (2011). The role of geography in the formation of courtyard types in traditional Iranian houses. *Human Geography Research*, 42(75), 16–31. [In Persian]
- Soltanzadeh, H. (2014). The role of geography and culture in the formation of roofs in residential units. *Human Geography Research*, 46(2), 44–64. [In Persian]
- Varmaghani, H & Soltanzadeh, H. (2018). The role of gender and livelihood culture in house formation: A comparative study of Qajar-era houses in Gilan and Bushehr. *Arman-e Shahr Journal of Architecture and Urban Planning*, 23, 123–134. [In Persian]

استناد به این مقاله: حسینی رودباری، سمیرا؛ سلطان زاده، حسین؛ متین، مهرداد و محمدزاده دوگانه، محمد. (۱۴۰۴). خوانش نقش فرهنگ جنسیتی افغان از تایپولوژی خانه‌های بومی خراسان بزرگ (نمونه موردی: هرات). در فصلنامه دانش‌های بومی ایران، ۱۲(۲۴)، ۸۱–۱۲۷.

Indigenous Knowledge Iran Semiannual Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.